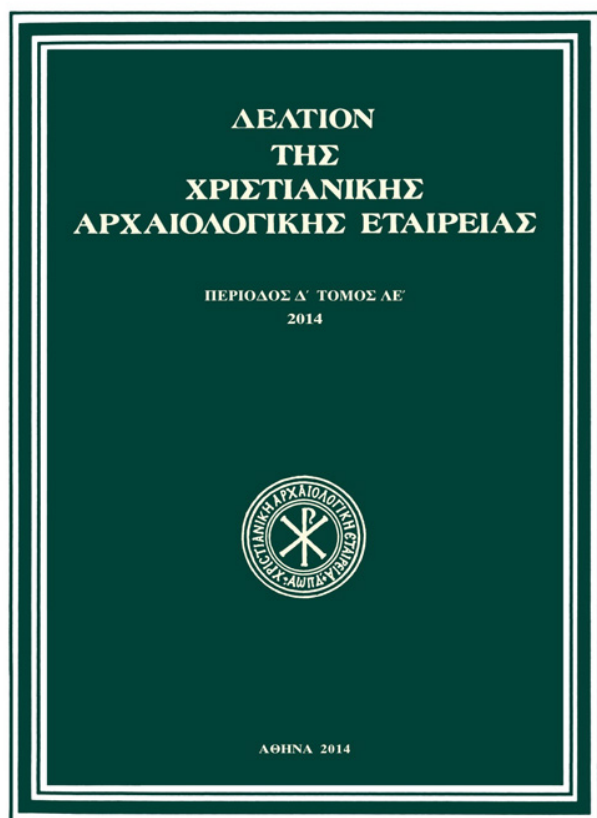

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 35 (2014)

Δελτίον ΧΑΕ 35 (2014), Περίοδος Δ'.

Ο ναός του Αγίου Γεωργίου στο Δομένικο Ελασσώνας

Σωτήρης ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ, Βασιλική ΣΥΘΙΑΚΑΚΗ-ΚΡΙΤΣΙΜΑΛΛΗ

doi: [10.12681/dchae.1748](https://doi.org/10.12681/dchae.1748)

Copyright © 2016, Σωτήρης ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ, Βασιλική ΣΥΘΙΑΚΑΚΗ-ΚΡΙΤΣΙΜΑΛΛΗ

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ Σ., & ΣΥΘΙΑΚΑΚΗ-ΚΡΙΤΣΙΜΑΛΛΗ Β. (2016). Ο ναός του Αγίου Γεωργίου στο Δομένικο Ελασσώνας. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 35, 19–42. <https://doi.org/10.12681/dchae.1748>

Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΤΟ ΔΟΜΕΝΙΚΟ ΕΛΛΑΣΣΩΝΑΣ

Κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών εργασιών και των εργασιών αποκατάστασης που εκτελέστηκαν από την 7η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων από το 1995 ως το 1997, ήρθαν στο φως νέα στοιχεία για την οικοδομική ιστορία του ναού του Αγίου Γεωργίου στο Δομένικο. Κατασκευαστικά, τεχνοτροπικά και στρωματογραφικά δεδομένα μαρτυρούν ότι ο ναός ανεγέρθηκε στα ερείπια ενός υστερορωμαϊκού ναού στα τέλη του 10ου ή τις αρχές του 11ου αιώνα ως επισκοπική έδρα, που διέθετε σύνθρονο, κιβώριο και άμβωνα. Στο δεύτερο μισό του 13ου αιώνα, πιθανότατα με χορηγία του Σεβαστοκράτορα της Θεσσαλίας Ιωάννη Άγγελου Κομνηνού Δούκα, ο ναός επεκτάθηκε προς τα δυτικά προκειμένου να μετατραπεί σε λιτή, καθώς ο ναός μετατράπηκε σε καθολικό μονής. Πολύ αργότερα, οι στέγες του ναού ανακατασκευάστηκαν στη σημερινή ενιαία μορφή τους και οι εσωτερικοί τοίχοι καλύφθηκαν με τοιχογραφικό διάκοσμο που χρονολογείται από επιγραφές στα 1611 και 1615. Κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα ο βόρειος τοίχος του ναού και μέρος του ανατολικού τοίχου του διακονικού ανακατασκευάστηκαν.

Λέξεις κλειδιά

Βυζαντινή περίοδος, μεταβυζαντινή περίοδος, αρχιτεκτονική, αρχιτεκτονικά γλυπτά, ψηφιδωτά δάπεδα, επιγραφές, επισκοπικός ναός, Θεσσαλία, ναός Αγίου Γεωργίου στο Δομένικο.

Το Δομένικο βρίσκεται στην επαρχιακή οδό Τυρνάβου-Ελασσώνας, σε απόσταση 44 χλμ. από τη Λάρισα. Ο ναός του Αγίου Γεωργίου είναι κτισμένος στο πλάτωμα ενός λόφου, στις υπώρειες του όρους Τρόχαλος, περίπου 1 χλμ. βορειοανατολικά του σημερινού οικισμού (Εικ. 1). Παρά τις παλαιότερες επιστημονικές αναφορές¹, το μνημείο είναι πλημμελώς γνωστό, καθώς επιχρί-

During restoration and excavation campaigns conducted by the 7th Ephorate of Byzantine Antiquities in the years 1995-1997, new evidence was revealed about the construction history of the church of Hagios Georgios in Domenikon. Construction, stylistic, and stratigraphic data indicate that the church was originally built on the ruins of a Late Roman temple in the late 10th or early 11th century as an Episcopal cathedral, equipped with synthronon, ciborium, and ambo. In the second half of the 13th century, probably at the expense of the Sebastokrator of Thessaly Johannes Angelos Komnenos Dukas, the narthex was expanded to the west in order to become a lita, since the church was converted to a monastery katholikon. Much later, the roofs of the church were remodeled to assume the unified form they have today, and the interior walls received new painted decoration dated by inscriptions to 1611 and 1615. During the 18th century the northern wall and part of the eastern wall of the diakonikon were rebuilt.

Keywords

Byzantine period, Post-Byzantine period, architecture, architectural sculpture, mosaic pavements, inscriptions, episcopal cathedral, Thessaly, church of Hagios Georgios in Domenikon.

ματα και ένας ευρύς εξωνάρθηκας κατασκευασμένος με τοιμεντόπλινθους κάλυπταν τις όψεις του ως το 1995.

Στο ύψωμα υπήρχε κατά την αρχαιότητα πόλη με το όνομα *Χυρεΐται*, που γνώρισε ανάπτυξη από την κλασική ως τη ρωμαϊκή εποχή. Η τειχιωμένη της ακρόπολη δέσποζε στην κοιλάδα του Τιταρήσιου, στο στρατηγικό δρόμο που ένωνε τη Θεσσαλία με τη δυτική

¹ Α. Πασαλή, *Ναοί της Επισκοπής Δομενίκου και Ελασσόνος. Συμβολή στη μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη 2003, 31-71 και 384-385. Α. Πετρονιώτης, «Βυζαντινή κεράμινη επιγραφή στην επισκοπική βασιλική του Αγίου Γεωργίου στο θεσσαλικό Δομένικο», *Διεθνές Συνέδριο για την Αρχαία Θεσσαλία. Στη μνή-*

μη του Δημήτρη Ρ. Θεοχάρη, Αθήνα 1992, 506-515. Β. Βέμη - Α. Πετρονιώτης, «Κιονόκρανα και άλλα παλαιοχριστιανικά στοιχεία στη μεταβυζαντινή βασιλική του Αγίου Γεωργίου στο Θεσσαλικό Δομένικο», *Αντίφωνον, Αφιέρωμα στον καθηγητή Ν. Β. Δρανδάκη*, Θεσσαλονίκη 1994, 444-450.

Εικ. 1. Δομένικο Ελλασσώνας, ναός Αγίου Γεωργίου. Άποψη από δυτικά.

Μακεδονία². Στο πλάτωμα του Αγίου Γεωργίου φαίνεται να προϋπήρχε ναός του Ασκληπιού, σύμφωνα με επιγραφή εντοιχισμένη στο βόρειο τοίχο του διακοσμητικού³.

Καμιά ιστορική αναφορά δεν υπάρχει για την πόλη στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Το Δομένικον⁴ εμφανίζεται για πρώτη φορά σε Τακτικό των αρχών του 11ου αιώνα (1022-1025), ως επισκοπή που κατείχε τη δέκατη θέση ανάμεσα στις επισκοπές Λαρίσης⁵. Λίγο αργότερα μνημονεύεται από την Άννα Κομνηνή, κατά

την περιγραφή της εκστρατείας του Αλεξίου Α΄ κατά των Νορμανδών που πολιορκούσαν τη Λάρισα το 1083⁶. Η επισκοπή εξακολούθησε να υφίσταται ως τα τέλη της βυζαντινής περιόδου και από το 16ο αιώνα μετονομάστηκε σε επισκοπή Δομενίκου και Ελασσώνας⁷. Την εποχή αυτή ο οικισμός είχε ήδη μετακινηθεί από το λόφο των Χυρετιών στη σημερινή θέση.

Ο ναός του Αγίου Γεωργίου είναι σήμερα τρίγλιτη ξυλόστεγη βασιλική, με περισσότερες από μια κατασκευαστικές φάσεις. Διαθέτει ευρύ νάρθηκα και καλύπτεται

² Fr. Stählin, *Das hellenistische Thessalien. Landeskundliche und geschichtliche Beschreibung Thessaliens in der hellenistischen und römischen Zeit*, Stuttgart 1924 (=Amsterdam 1967), 25. Ά. Αρβανιτόπουλος, «Άνασκαφαί καί ἔρευνοι ἐν Θεσσαλίᾳ καὶ Μακεδονίᾳ κατὰ τὰ ἔτη 1913 καὶ 1914», ΠΑΕ 1914, 168-172. Λείψανα αυτής της οχύρωσης διατηρούνται στο φρύδι του λόφου, αριστερά της εισόδου στο προαύλιο του Αγίου Γεωργίου και αυθαίρετα χρονολογήθηκαν στους ιουστινιάνειους χρόνους, βλ. Ά. Άβραμέα, *Ἡ Βυζαντινὴ Θεσσαλία μέχρι τὸ 1204*, Αθήναι 1974, 158.

³ Αρβανιτόπουλος, «Άνασκαφαί καὶ ἔρευνοι», ό.π. (υποσημ. 2), 168-172. Ο ίδιος, «Άρχαιολογικαὶ ἀνακοινώσεις», ΑΕ 1917, 6.

⁴ Η απουσία αρχαιολογικών τεμηρίων αποτελεί ένδειξη ότι η θέση εγκαταλείφθηκε μέσα στον 4ο αιώνα και δεν ξανακατοικήθηκε μέχρι τον 9ο-10ο, με αποτέλεσμα να ξεχαστεί το αρχαίο τοπωνύμιο.

⁵ G. Parthey, *Hieroclis Synecdemus et Notitiae Graecae Episcopatum*, Berolini 1866, Notitiae III, 151 σημ. 503. Άβραμέα, ό.π. (υποσημ. 2), 158. Για την επισκοπή, βλ. μεταξύ άλλων, Ν. Α. Bees, «Prosopographisches, Hagiologisches und Kunstgeschichtliches über den hl. Bessarion, den Metropolitanen von Larissa (+1540). Zur Kirchengeschichte Thessaliens im 15.-16. Jahrhundert», *BNJ* 4 (1923), 374 σημ. 1. Επίσης, Γρ. Π. Βέλκος, *Ἡ Ἐπισκοπή Δομενίκου καὶ Ἐλασσώνας (!)*, Ελασσόνα 1980.

⁶ «Ἀναμεταξὺν δύο βουνῶν πεδιάδα ἀλσώδη ...ἀποτελευτώσαν εἰς στενωπὸν ὀξύν (κλεισοῦρα τοῦτον καλοῦσι), τὴν λεγομένην Δομενίκου παλάτιον». Α. Σιδέρη, *Άννα Κομνηνή, Αλεξιάς*, Αθήνα 1990, τ. Ε΄, 7, 1, τ. Β΄, 30. Βλ. επίσης, Άβραμέα, ό.π. (υποσημ. 2), 158.

⁷ Βέλκος, *Ἐπισκοπή Δομενίκου*, ό.π. (υποσημ. 5), 136-137.

Εικ. 2. Δομένικο Ελλάσσωνας, ναός Αγίου Γεωργίου. Κεντρικό κλίτος, άποψη προς τα δυτικά.

με ενιαία δίρριχτη στέγη (Εικ. 1, 3-9). Ο κυρίως ναός εσωτερικά είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες (Εικ. 2) που χρονολογούνται στα 1611 από γραπτή επιγραφή στο επίκρανο της ανατολικής παραστάδας της νότιας κιονοστοιχίας. Ο δυτικός τοίχος του νάρθηκα (Εικ. 10) τοιχογραφήθηκε με την παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας στα 1615, σύμφωνα με γραπτή επιγραφή στο βόρειο κιονόκρανο του τριβήλου⁸. Οι διαστάσεις του ναού χωρίς την αψίδα είναι 20,60×13,50 μ.⁹. Το μήκος με την αψίδα φτάνει στα 23 μ. Στα δυτικά υπάρχει νάρθηκας ισοπλατής με το ναό με εσωτερική διάσταση 7 μ. Το

πλάτος του βόρειου κλίτους είναι 3,15 μ. και του νότιου 2,90 μ.

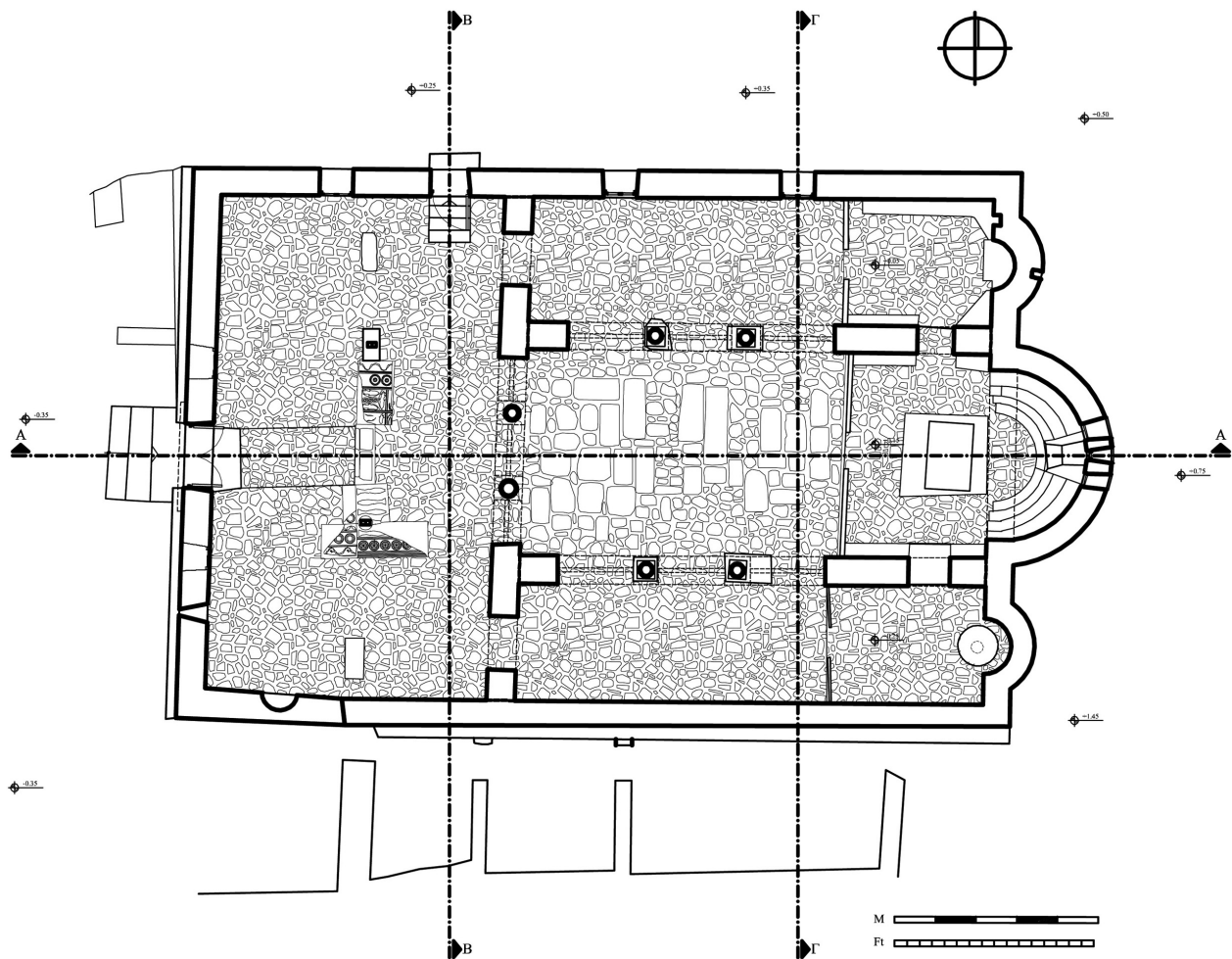
Τα κλίτη απολήγουν ανατολικά στις αψίδες του τριμερούς βήματος. Η διαίρεση των κλιτών γίνεται με συμπαιγείς τοίχους, πάχους 0,60 μ., που στον κυρίως ναό διατρυπώνται από τριπλά τοξωτά ανοίγματα και στο χώρο του ιερού από στενά διαβατικά, που διασφαλίζουν την επικοινωνία μεταξύ του βήματος και των παραβημάτων. Η επικοινωνία του νάρθηκα με το κεντρικό κλίτος γίνεται μέσω τριβήλου ανοίγματος και με τα πλάγια κλίτη μέσω τοξωτών ανοιγμάτων (Εικ. 2).

⁸ Σ. Π. Δαλαμπύρας, *Άνεκδοτοι επιγραφαι και χαράγματα εκ βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων της επαρχίας Έλασσόνας*, Λάρισα 1970, 12-18. Βέλλκος, *Επισκοπή Δομενίκου*, ό.π. (υποσημ. 5), 150, εικ. 58, 59. Η ύπαρξη δύο επιγραφών δεν οφείλεται σε διαφορετικά ζωγραφικά στρώματα, όπως αναφέρει ο Α. Πετρονάκης, «Βυζαντινή κεράμινη επιγραφή», ό.π. (υποσημ. 1), 507.

Προγενέστερο (βυζαντινό) ζωγραφικό στρώμα εντοπίστηκε στην ανατολική παραστάδα του βόρειου κλίτους, όπως θα σχολιαστεί παρακάτω.

⁹ Στις διαστάσεις αυτές δεν συνυπολογίζεται ο εξωνάρθηκας από τσιμεντόπλινθους που καθαιρέθηκε το 1995.

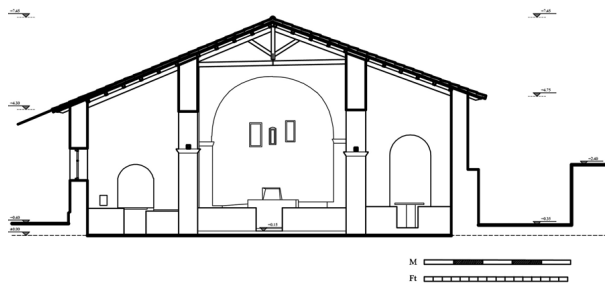

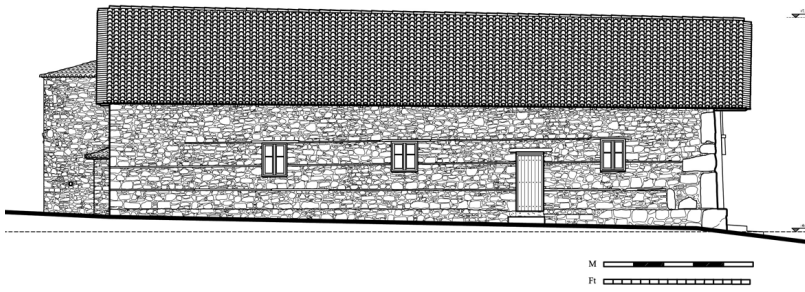
Εικ. 3. Δομένικο Ελλασσώνας, ναός Αγίου Γεωργίου. Κάτοψη του ναού όπως είναι σήμερα.

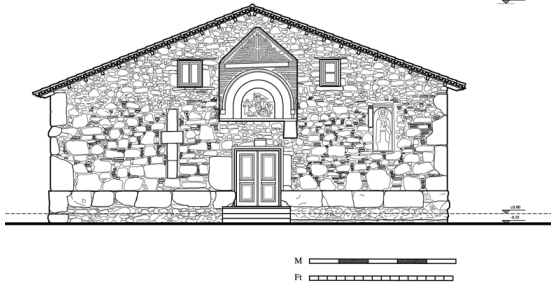
Εικ. 4. Δομένικο Ελλασσώνας, ναός Αγίου Γεωργίου. Τομή κατά μήκος.

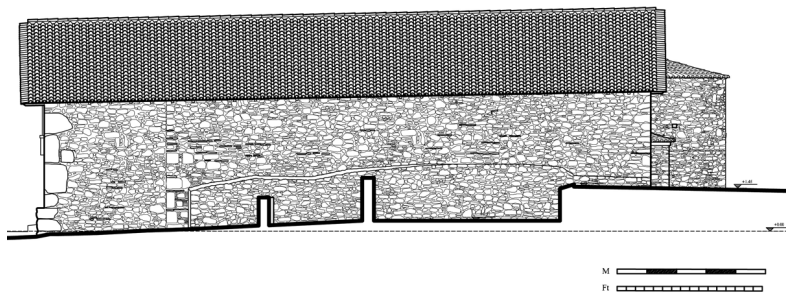
Εικ. 5. Δομένικο Ελλασσώνας, ναός Αγίου Γεωργίου. Τομή κατά πλάτος.

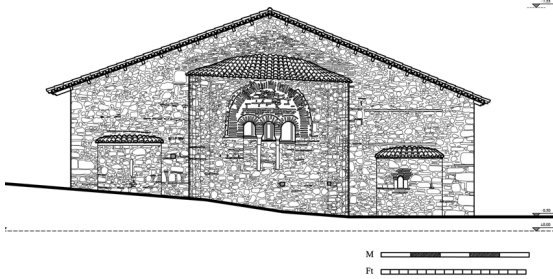
Εικ. 6. Δομένικο Ελλασσώνας, ναός Αγίου Γεωργίου. Βόρεια όψη, σχεδιαστική αποτύπωση.

Εικ. 7. Δομένικο Ελλασσώνας, ναός Αγίου Γεωργίου. Δυτική όψη, σχεδιαστική αποτύπωση.

Εικ. 8. Δομένικο Ελλασσώνας, ναός Αγίου Γεωργίου. Νότια όψη, σχεδιαστική αποτύπωση.

Εικ. 9. Δομένικο Ελλασσώνας, ναός Αγίου Γεωργίου. Ανατολική όψη, σχεδιαστική αποτύπωση.

Τα στηρίγματα των τόξων, κίονες, κιονόκρανα και βάσεις, φαίνεται να είναι στην αρχική τους θέση. Οι κίονες των κλιτών (Εικ. 2) είναι όμοιοι σε διαστάσεις και από το ίδιο υλικό, λευκό μάρμαρο με αχνές κυανόγκρι-

ζες φλέβες, ενδεχομένως προκονησιακό. Οι δύο κίονες του τριβήλου είναι κατασκευασμένοι από μάρμαρο Χασάμπαλης (*verde antico*)¹⁰, και παρά το ότι ο ένας έχει κοπεί και τοποθετηθεί αντίστροφα στη διάρκεια επισκευής,

¹⁰ Πρόκειται για τη γνωστή *breccia* από λατύπη μαυροπράσινου σερπεντινίτη και λευκού ασβεστίτη σε πρασινωπή βάση προερχόμενη από ανάμειξη των δύο προηγούμενων υλικών, από το λατομείο κοντά στο σημερινό χωριό Ομορφοχώρι (παλαιότερα Χα-

σάν-Μπαλή ή Χασάμπαλη), ανάμεσα στα όρη Μόψιον και Δραχμάνι, βορειοανατολικά της Λάρισας. Βλ. σχετικά I. Lazzarini – S. Cancelliere, «Marmor Thessalicum (*verde antico*): Source, Distribution and Characterization», στο Γ. Μανιάτης (επιμ.), *Proceedings of*

Εικ. 10. Δομένικο Ελλασσώνας, ναός Αγίου Γεωργίου. Κίονας και τμήμα στυλοβάτη νότιας τοξοστοιχίας.

είναι σαφές από τις αναλογίες τους ότι βρίσκονται στην αρχική τους θέση. Η χρήση του πολυτελούς πράσινου θεσσαλικού λίθου στο τριβήλο μαρτυρεί προσπάθεια να δοθεί έμφαση στο συγκεκριμένο αρχιτεκτονικό στοιχείο. Ο συνδυασμός του με προκοννησιακό μάρμαρο στον κυρίως ναό υποδηλώνει ενιαίο σχεδιασμό στη διάταξη των στηριγμάτων και αποδεικνύει ότι τα αρχιτεκτονικά μέλη δεν είναι *spolia*, αλλά τοποθετήθηκαν στο ναό σε πρώτη χρήση. Αυτό επιβεβαιώνεται από τη μορφή των κιονοκράνων και των βάσεων. Τα κιονόκρανα, αν και επιχρισμένα, ανήκουν όλα στον ιδιαίτερα δημοφιλή τύπο των τεκτονικών λεβητοειδών (Εικ. 2), έχουν όμοιες διαστάσεις και προσαρμόζονται με επιτυχία στα ποδαρικά των τόξων και στην απόφυση των κίωνων. Οι βάσεις των κίωνων είναι, επίσης, όμοιες (Εικ. 10), με ψηλή τετράγωνη συμφυή πλίνθο και απαρτίζονται από μεγάλη σπείρα τεταροκυκλικής διατομής κάτω και μια επίπεδη ταινία μεγάλου ύψους πάνω. Τα κτιστά βάθρα κάτω από τις βάσεις των κίωνων είναι λείψανα στυλοβάτη αποτελούμενου ως επί το πλείστον από αρχαία *spolia*, κυρίως ρωμαϊκές επιγραφές. Οι βάσεις φέρουν εγκοπές υποδοχής θωρακίων, τα οποία απομόνωναν αρχικά τα πλευρικά κλίτη από το κεντρικό.

Το τριμερές ιερό είναι υπερυψωμένο κατά μια βαθμίδα (Εικ. 5). Το βήμα, διαστάσεων 5,05×3,90 μ., απολήγει σε σχεδόν ημικυκλική ευρεία κόγχη, με εσωτερική χορδή 4,18 μ. και ακτίνα 2,10 μ., που φθάνει μέχρι το έδαφος. Τα παραβήματα απολήγουν σε μικρές ημικυκλικές κόγχες (Εικ. 3, 9).

Χαρακτηριστικό στοιχείο της πρώτης οικοδομικής φάσης του ναού είναι η αφίδα του ιερού (Εικ. 9, 11). Διατρυπάται από τρία ισοϋψή παράθυρα με απλά πλίνθινα τόξα, τα οποία συνεχίζονται και κάτω από τις γενέσεις τους. Τα τόξα περιβάλλονται από απλή σειρά πλίνθων και στηρίζονται σε δύο μαρμάρινους αμφικιονίσκους με λοξότμητα επιθήματα (Εικ. 12). Η όψη του δεξιού αμφικιονίσκου διαμορφώνεται ως ημικιονίσκος με συμφυές κορινθιάζον κιονόκρανο, που μιμείται τα

the 7th International Conference of the Association for the Study of Marble and Other Stones in Antiquity (ASMOSIA) (Thassos 2003), BCH Supplement 51, Αθήνα 2009, 495-508. V. Melfos, «Green Thessalian Stone: The Byzantine Quarries and the Use of a Unique Architectural Material from the Larissa Area, Greece. Petrographic and Geochemical Characterization», *Oxford Journal of Archaeology*

27.4 (November 2008), 387-405. Β. Μέλφος, *Ο πράσινος θεσσαλικός λίθος και τα λατομεία της Χασάμπαλης*, Δήμος Νέσσωνας 2009. Β. Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη, *Ο ανάγλυφος αρχιτεκτονικός διάκοσμος στη Θεσσαλία και Φθιώτιδα. Παλαιοχριστιανικά και πρώιμα μεσαιωνικά χρόνια*, Βόλος 2012, 430-431.

Εικ. 11. Δομένικο Ελλασσώνας, ναός Αγίου Γεωργίου. Άποψη του ναού από ανατολικά.

Εικ. 12. Δομένικο Ελλασσώνας, ναός Αγίου Γεωργίου. Παράθυρο κεντρικής αψίδας (λεπτομέρεια).

Εικ. 13. Δομένικο Ελλασσώνας, ναός Αγίου Γεωργίου. Κεραμοπλαστικός διάκοσμος τυμπάνου παραθύρου κεντρικής αψίδας.

λυρόσχημα παλαιοχριστιανικά. Το επίθημα συναρμόζεται επιτυχώς και είναι όμοιο στο υλικό. Ο αριστερός αμφικιονίσκος είναι απλός και φέρει επίθημα διαφορετικού υλικού, μεγαλύτερο σε διαστάσεις, το οποίο πρέπει να τοποθετήθηκε εκ των υστέρων. Τα ανοίγματα των παραθύρων εμφράχθηκαν εν μέρει κατά την τοιχογράφηση του 1611 (Εικ. 11). Τα τρία παράθυρα περιβάλλονται από ευρύ πλίνθινο τόξο, που καταλήγει στην ίδια στάθμη με αυτά των παραθύρων και πλαισιώνεται από φθαρμένη οδοντωτή ταινία. Το τύμπανο καταλαμβάνει κεραμικά κοσμήματα σε επάλληλες ζώνες, που

διατηρούνται αρκετά αποσπασματικά (Εικ. 13). Η κατώτερη ζώνη έχει τρεις οριζόντιες σειρές πλίνθων, οι δύο επόμενες διατηρούν υπολείμματα πλίνθων σε τυχαία διάταξη, λείψανα επιγραφής ή ψευδοκουφικού (;) και η άνω ταινία είναι οδοντωτή. Τα κοσμήματα είναι συνεπίπεδα με τα τόξα και η κατασκευή τους χαρακτηρίζεται από προχειρότητα, που μαρτυρεί συνεργείο μη εξοικειωμένο με την τεχνική.

Στο εσωτερικό της αψίδας διατηρείται ημικυκλικό κτιστό σύνθηρο με τρεις βαθμίδες (Εικ. 3). Στο υπερυψωμένο άκρο του δαπέδου του βήματος ενσωματώνεται

Εικ. 14. Δομένικο Ελλασσώνας, ναός Αγίου Γεωργίου. Παράθυρο φωταγωγού κάτω από τον τοιχογραφικό διάκοσμο του βόρειου τοίχου του νότιου κλίτους.

μαρμάρινος στυλοβάτης τέμπλου, που διατηρεί τις θέσεις υποδοχής τετράγωνων πεσίσκων. Σε αυτό στηριζόταν το σανιδένιο νεότερο τέμπλο του ναού που σήμερα έχει αντικατασταθεί από χαμηλό χτιστό φράγμα¹¹. Η Αγία Τράπεζα στηριζόταν σε χαμηλό βάθρο, το δυτικό ήμισυ του οποίου αποτελούσε μαρμαρίνη βάση κιβωρίου με ορατές τις υποδοχές στήριξης των κιώνων, πιθανότατα διατηρημένη *in situ* και συμπληρωμένη σε οψιμότερη εποχή.

Στην άνω απόληξη του βόρειου τοίχου του νοτίου κλίτους προς τα ανατολικά, αποκαλύφθηκε μικρό τοξωτό παράθυρο φωταγωγού, που είχε επικαλυφθεί από

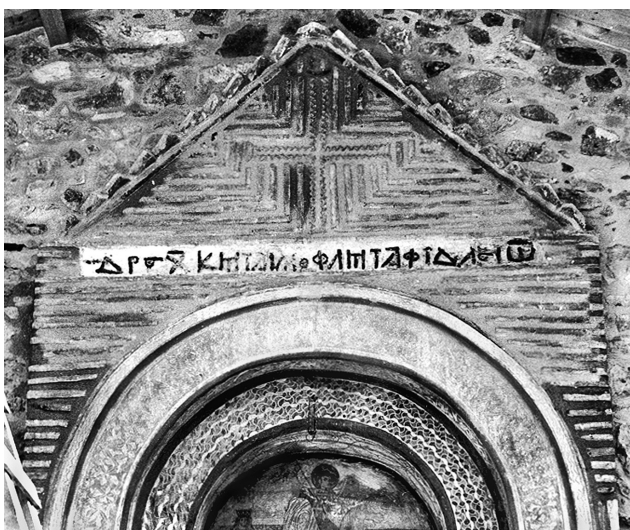
τον τοιχογραφικό διάκοσμο των αρχών του 17ου αιώνα (Εικ. 14). Είναι έτσι προφανές ότι το κεντρικό κλίτος στεγαζόταν αρχικά με ανεξάρτητη δόριχτη στέγη, υπερυψωμένη πάνω από τις μονόριχτες στέγες των πλευρικών κλιτών με τη μορφή φωταγωγού.

Ο νάρθηκας είναι ισοπλατής με τον κυρίως ναό και καλύπτεται σήμερα από την επέκταση της δικλινούς στέγης (Εικ. 3-4). Η πρόσβαση στο ναό γίνεται από μια θύρα στο μέσον της δυτικής όψης (Εικ. 1, 5) και μια δευτερεύουσα στη βόρεια (Εικ. 3, 5, 7), με τη βοήθεια λίθινων κλιμάκων, καθώς η στάθμη στο εξωτερικό ήταν διαμορφωμένη υψηλότερα από εκείνη στο εσωτερικό πριν από την ανασκαφική έρευνα.

Ο αρχιτεκτονικός τύπος της ξυλόστεγης βασιλικής, το τρίβηλο, το σύνθρονο και η μεγάλη αψίδα του βήματος είχαν δημιουργήσει στους παλαιότερους μελετητές τη βεβαιότητα ότι ο ναός των αρχών του 17ου αιώνα ενσωμάτωνε προγενέστερη οικοδομική φάση. Παρότι

¹¹ Δυστυχώς η αυθαίρετη κατασκευή έχει επικαλύψει τις υποδοχές του στυλοβάτη και δεν επιτρέπει την ακριβή αποκατάσταση της αρχικής μορφής του τέμπλου.

Εικ. 15. Δομένικο Ελλασσώνας, ναός Αγίου Γεωργίου. Πλίνθινη επιγραφή πάνω από το προσκυνητάριο της δυτικής θύρας.

όμως η πλίνθινη επιγραφή της δυτικής όψης του (Εικ. 15) είχε χρονολογηθεί στον 11ο ή 12ο αιώνα¹², η αρχική φάση του μνημείου τοποθετήθηκε, χωρίς συγκεκριμένα στοιχεία, στην παλαιοχριστιανική περίοδο¹³.

Η καθαίρεση του εξωνάρθηκα από τοιμεντόπλινθους και η αφαίρεση των επιχρισμάτων κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκατάστασης του 1995¹⁴ επέτρεψε την πλήρη αποκάλυψη της οικοδομικής ιστορίας του μνημείου, ενώ η ανασταφική έρευνα εσωτερικά και εξωτερικά συμπλήρωσε και αποσαφήνισε την ιστορική στρωματογραφία της θέσης και έφερε στο φως σημαντικά στοιχεία για τη χρονολόγηση και τον αρχιτεκτονικό-λειτουργικό εξοπλισμό του αρχικού ναού¹⁵.

Το μνημείο φαίνεται να έλαβε τη σημερινή του μορφή στις αρχές του 17ου αιώνα, καθώς ο τοιχογραφικός διάκοσμος ακολουθεί τις κλίσεις της ενιαίας δίρριχτης στέγης (Εικ. 14). Ωστόσο ο αρχικός οικοδομικός πυρήνας του διατηρείται σε μεγάλο βαθμό ενσωματωμένος στο μεταβυζαντινό κτίσμα, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από την τοιχοποιία των αψίδων (Εικ. 11) και του νότιου τοίχου (Εικ. 16), καθώς και από το πλίνθινο παράθυρο του αρχικού φωταγωγού (Εικ. 14). Από τη φάση αυτή διατηρείται ακέραιο το κεντρικό και νότιο κλίτος

Εικ. 16. Δομένικο Ελλασσώνας, ναός Αγίου Γεωργίου. Ραφή οικοδομικών φάσεων νότιου τοίχου.

Εικ. 17. Δομένικο Ελλασσώνας, ναός Αγίου Γεωργίου. Βόρειος τοίχος, άποψη από βορειοδυτικά.

μέχρι το μέσον του νάρθηκα, όπου η τοιχοποιία διακόπτεται με κατακόρυφο αρμό (Εικ. 16). Στην ίδια φάση ανήκουν οι αψίδες του βήματος και του διακονικού (Εικ. 11), ενώ από την αψίδα της προθέσεως διατηρούνται μόνο τα κατώτερα τμήματα, καθώς ο βόρειος τοίχος του βόρειου κλίτους κατέρρευσε, συμπαρασύροντας το μεγαλύτερο μέρος του ανατολικού τοίχου του διακονικού, σε περίοδο οψιμότερη της τοιχογράφησης. Αυτό τεκμηριώνεται εσωτερικά από την απώλεια του τοιχογραφικού διακόσμου και εξωτερικά (Εικ. 11, 17)

¹² Πετρονώτης, «Βυζαντινή κεράμινη επιγραφή», ό.π. (υποσημ. 1), 511-512.

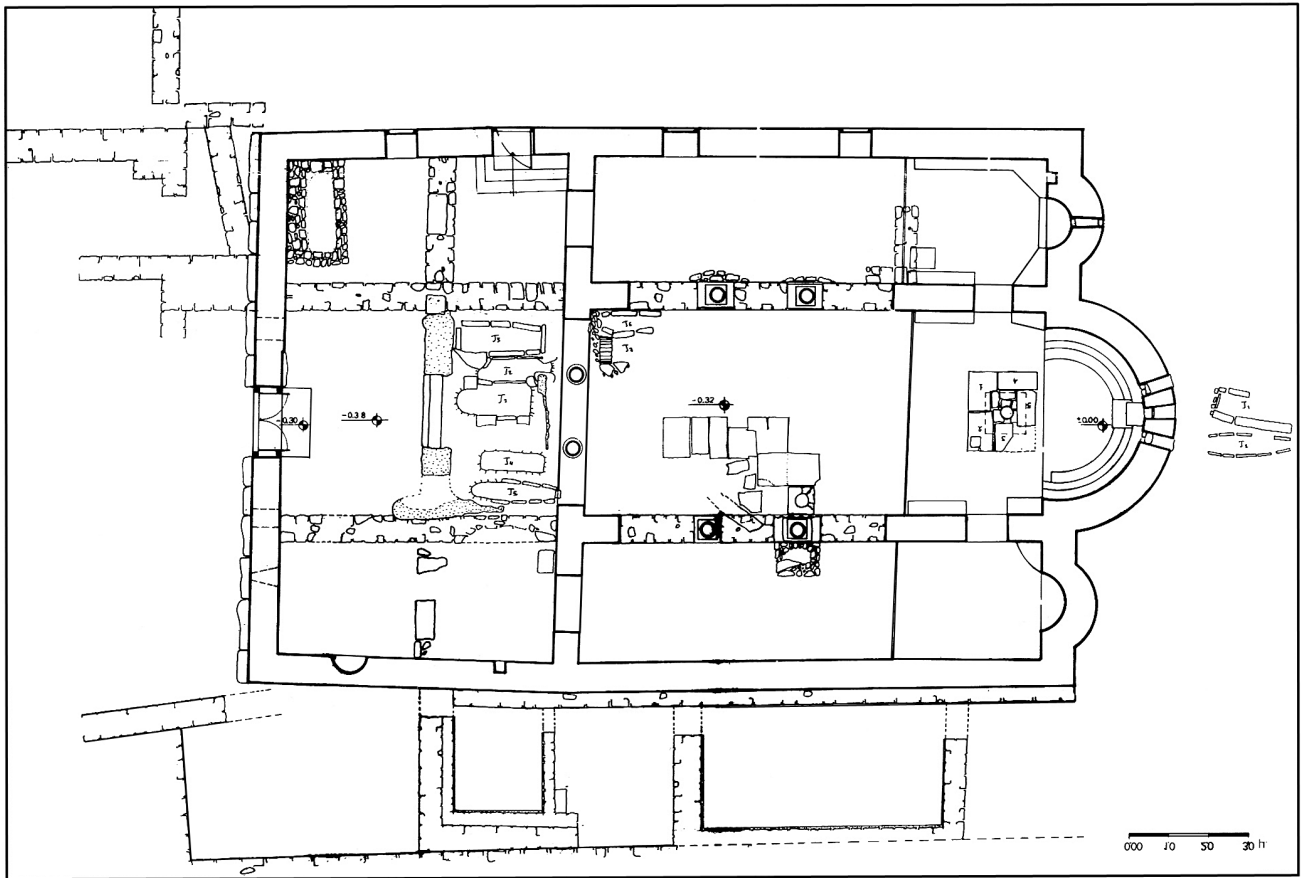
¹³ Βέμη - Πετρονώτης, ό.π. (υποσημ. 1). Πετρονώτης, «Βυζαντινή

κεράμινη επιγραφή», ό.π. (υποσημ. 1), 507.

¹⁴ Β. Συθιακάκη, ΑΔ 50 (1995), Χρονικά, 392.

¹⁵ Η ίδια, ΑΔ 52 (1997), Χρονικά, 542-543.

Εικ. 18. Δομένικο Ελλασσόνας, ναός Αγίου Γεωργίου. Κάτοψη των αρχαιολογικών λειψάνων από την ανασκαφική έρευνα του 1997.

από τη σαφή διαφοροποίηση στη δόμηση των αντίστοιχων τμημάτων (ημιιάξευτοι αργοί λίθοι με επάλληλες ξυλοδεσιές).

Η κατασκευή της αρχικής φάσης (Εικ. 11, 16) χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη ημιιάξευτων λίθων με πυκνή χρήση πλινθίων ως οικοδομικού υλικού, χωρίς διακοσμητική διάθεση. Ο αρμός στη δυτική απόληξη της οικοδομικής φάσης (Εικ. 16) αποτελείται από μεγαλύτερους και καλύτερα πελεκημένους γωνιόλιθους και διακόπτεται 30-40 εκ. χαμηλότερα από τη σημερινή άνω απόληξη του νότιου τοίχου. Όπως τεκμηριώθηκε ανα-

σκαφικά, ο αρμός αντιστοιχεί στα υπολείμματα τοιχοποιίας με κατεύθυνση Β.-Ν., στο μέσον περίπου του νάρθηκα (Εικ. 18)¹⁶. Στον άξονα του κεντρικού κλίτους διατηρήθηκε *in situ* μαρμάρινο κατώφλι εισόδου, ενώ υποδοχές κατωφλίου εντοπίστηκαν και στον άξονα των πλαγίων κλιτών. Είναι έτσι προφανές ότι το κτήριο διέθετε αρχικά στενότερο νάρθηκα με τρεις εισόδους, ο οποίος αργότερα διευρύνθηκε.

Στην αρχική οικοδομική φάση του μνημείου ανήκουν τα ερειπωμένα προσκτίσματα που αποκαλύφθηκαν σε επαφή με το νότιο τοίχο (Εικ. 3, 18). Πρόκειται για τρία ή το πιθανότερο τέσσερα διαδοχικά δωμάτια, τα οποία σε οψιμότερη φάση μετατράπηκαν σε κινστέρες, επιχρισμένες με υδραυλικό κονίαμα¹⁷.

Όπως αποδείχθηκε κατά την έρευνα, οι τοίχοι της αρχικής βασιλικής εδράζονταν στα θεμέλια προγενέστερου δρομικού κτηρίου, το οποίο εκτεινόταν έξω από

¹⁶ Στο ίδιο, 543, σχέδ. 3.

¹⁷ Στο ίδιο, 542-543, σχέδ. 3. Οι κινστέρες είχαν εγκαταλειφθεί και μετατραπεί σε χώρο ταφών κατά την οθωμανική περίοδο.

το δυτικό της όριο και εφαπτόταν με άλλους χώρους προς δυτικά και βόρεια (Εικ. 1, 18). Λόγω του δρομικού του χαρακτήρα συσχετίστηκε αρχικά με την εικαζόμενη από την προγενέστερη βιβλιογραφία παλαιοχριστιανική βασιλική¹⁸. Η μελέτη, ωστόσο, του ανασκαφικού υλικού δεν απέδωσε στοιχεία της παλαιοχριστιανικής περιόδου: εντοπίστηκαν ελάχιστα ελληνιστικά ευρήματα από χαμηλότερες στάθμες, όστρακα μεγαρικών σκύφων, *terra sigillata* και θραύσματα ρωμαϊκών λύχνων. Η στρωματογραφία και οι πολυάριθμες ρωμαϊκές επιγραφές που εντοχίστηκαν στη βασιλική ενισχύουν την πιθανότητα το δρομικό κτήριο να σχετίζεται με το ναό του Ασκληπιού¹⁹ που αναζητούσε ο Α. Αρβανιτόπουλος²⁰. Τα οψιμότερα νομίσματα ανήκουν στον αυτοκράτορα Αρκάδιο (395-408 μ.Χ.) και σηματοδοτούν την εποχή εγκατάλειψης της αρχαίας πόλης, που θα μπορούσε να σχετίζεται με την επιδρομή των Βησιγόθων του Αλάριχου στη νότια Ελλάδα²¹.

Τα πρωιμότερα νομίσματα μετά τη φάση αυτή είναι δύο ανώνυμοι φόλλεις, εκ των οποίων ο ένας, του τύπου Α2 (976-1030/5 μ.Χ.), προήλθε από τα πρηνή βόρεια του ναού και ο δεύτερος, του τύπου D (1050-1060 μ.Χ.), από το χώρο των νοτίων προσκισμάτων του μνημείου. Ακολουθούν σκυφωτά νομίσματα των Κομνηνών και του 13ου αιώνα, ενώ δεν λείπουν μερικά φράγκικα και βενετικά από την έρευνα στον περιβάλλοντα χώρο.

Το δάπεδο του αρχικού στενού νάρθηκα καλυπτόταν με ψηφιδωτό, που εντοπίστηκε στη στάθμη του μαρμάρινου κατωφλίου και σε βάθος -0,18 μ. από το μεταγενέστερο πλακόστρωτο²². Είχε υποστεί εκτεταμένες καταστροφές από τη διάνοιξη σε βάθος -0,75 μ. πέντε λακκοειδών και αμελών κιβωτιόσχημων τάφων (Εικ. 18), για την κατασκευή των οποίων είχαν χρησιμοποιηθεί τμήμα ρωμαϊκής επιτύμβιας στήλης και τρία θραύσματα τραπεζιόσχημων θωρακίων (Εικ. 19). Υπολείμματα μαύρου φελονίου και δερμάτινων υποδημάτων

Εικ. 19. Δομένικο Ελλάσσώνας, ναός Αγίου Γεωργίου. Θωράκιο κλίμακας άμβωνα.

υποδηλώνουν ότι οι νεκροί ήταν μοναχοί. Το ψηφιδωτό εντοπίστηκε στη στάθμη του μαρμάρινου κατωφλίου του αρχικού νάρθηκα και επομένως η σύνδεσή του με την αρχική οικοδομική φάση της βασιλικής είναι αδιαμφισβήτητη. Ο διάκοσμος του συνιστά μια απλοϊκή προσπάθεια μίμησης παλαιοχριστιανικών προτύπων, σε πολύ χαμηλή ποιότητα εκτέλεσης και με ψηφίδες μαύρες, κόκκινες και πορτοκαλόχρωμες (Εικ. 20)²³. Η εξωτερική παρυφή μμιείται ελισσόμενο βλαστό με κισσόφυλλα, η εσωτερική αλυσσοειδή πλοχμό και τα διάχωρα περιέχουν θέματα από το ζωικό ή το θαλάσσιο βασίλειο.

¹⁸ Στο ίδιο, 542, σχέδ. 3.

¹⁹ Στα θεμέλια αντίστοιχου δρομικού ναού, που ανεγέρθηκε μετά το σεισμό του 365 μ.Χ. και κατέρρευσε από το σεισμό του 448 μ.Χ., θεμελιώθηκε η παλαιοχριστιανική βασιλική Β' Χερσονήσου Κρήτης, βλ. Β. Συθιακάκη, «Βασιλική Β' Χερσονήσου: απόπειρα νέας ανάγνωσης των ανασκαφικών δεδομένων», *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 1. Πρακτικά της 1ης Συνάντησης (Ρέθυμνο, 28-30 Νοεμβρίου 2008)* (επιμ. Μ. Ανδριανάκης - Γ. Τζαχίλη), Ρέθυμνο 2010, 362-377.

²⁰ Στο σχετικό δημοσίευσμά του είχε προτείνει την κατεδάφιση του μεταβυζαντινού ναού με σκοπό την αποκάλυψη των ερειπίων του αρχαίου λατρευτικού κτίσματος.

²¹ Από την κοιλάδα του Τιταρήσιου, κάτω από την ακρόπολη των Χυρετιών, διερχόταν η δημόσια οδός που ένωσε τη Λάρισα με την Ελασσώνα και από εκεί με τη Μακεδονία, μέσω των διόδων της Πέτρας και της Βολουστένης ή Σαρανταπόρου. Είναι η οδός που ακολούθησε ο Αλέξιος Α' κατά την εκστρατεία του εναντίον των Νορμανδών που πολιορκούσαν τη Λάρισα την άνοιξη του 1083 και πριν από αυτόν οι Βούλγαροι του Συμεών στα τέλη του 9ου αιώνα [Αβραμιά, ό.π. (υποσημ. 2), 84-96].

²² Β. Συθιακάκη, *ΑΔ 52* (1997), Χρονικά, 542, πίν. 201α.

²³ Στο ίδιο, 542, πίν. 201α.

Εικ. 20. Δομένικο Ελλασσώνας, ναός Αγίου Γεωργίου. Τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου νάρθηκα.

Η σχεδίαση είναι ασταθής και η αδυναμία του καλλιτέχνη να αποδώσει το πρότυπο μαρτυρεί ότι το ψηφιδωτό κατασκευάστηκε σε περίοδο που η τέχνη αυτή βρισκόταν πια σε παρακμή. Το φαινόμενο παρατηρείται, επίσης, στο ψηφιδωτό δάπεδο από τη βασιλική του Αγίου Αχιλλίου Λάρισας, για το οποίο πρόσφατα προτάθηκε με στρωματογραφικά στοιχεία μια χρονολόγηση στο πρώτο μισό του 9ου αιώνα²⁴. Αντίθετα μάλιστα με την επικρατούσα αντίληψη, όλο και περισσότερα παραδείγματα έρχονται να βεβαιώσουν ότι η χρήση των ψηφιδωτών δαπέδων συνεχίστηκε σε μνημεία της βυζαντινής περιόδου²⁵.

Από τα θραύσματα γλυπτού διακόσμου που περισυλλέγησαν κατά την έρευνα κανένα δεν μπορεί να χρο-

νολογηθεί στην παλαιοχριστιανική περίοδο. Τα τρία θραύσματα θωρακίων που είχαν επαναχρησιμοποιηθεί στις ταφές του νάρθηκα ανήκουν σε δύο τραπεζιόσχημα θωράκια κλίμακας (τα δύο συνενώνονται), πιθανότατα από άμβωνα (Εικ. 19). Είχαν επάλληλα εξωτερικά πλαίσια και τραπεζιόσχημο κεντρικό διάχωρο, κοσμημένο με εξάφυλλους ρόδακες εγγεγραμμένους σε επάλληλους ανάγλυφους δακτυλούς. Το υλικό τους είναι βαθύ γκριζογάλανο μάρμαρο με λευκές φλεβώσεις. Η απόδοση των εξωτερικών ταινιωτών πλαισίων είναι επιπεδόγλυφη. Η χρήση του μοτίβου του εξάφυλλου ρόδακα τεκμηριώνεται με ασφάλεια από τον 8ο/9ο αιώνα²⁶, ενώ στη μέση βυζαντινή περίοδο είναι εκτεταμένη (10ος-11ος αιώνας). Μεταξύ των καλύτερα χρονολογημένων

²⁴ Β. Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη, «Λείψανα γλυπτού αρχιτεκτονικού διακόσμου από τη βασιλική του “Αγίου Αχιλλίου” Λάρισας. Συμβολή στη μελέτη της οικοδομικής ιστορίας του μνημείου», *ΑΕΘΣΕ* 2, Βόλος 2009, 455-471 και ιδίως 461-462, 471, εικ. 15.

²⁵ Αναφέρουμε ενδεικτικά, Επισκοπή Μάστρου (τέλη 7ου ή 8ος αιώνας), βλ. Π. Βοκοτόπουλος, *Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν Δυτικὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἥπειρον, ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος*, Θεσσαλονίκη 1992, 20, 180-181, πίν. 6β, 7 α-β, Κοίμηση Καλαμπάκας (τέλη 9ου-αρχές 10ου αιώνα), βλ. V. Sythiakakis-Kritsimallis – S. Voyadjis, «Redating the Basilica of Dormition, Kalampaka, Thessaly», *JÖB*

61 (2011), 218-219, Παναγία Τριμητού (10ος-αρχές 11ου αιώνα), βλ. Βοκοτόπουλος, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀρχιτεκτονικὴ*, ὁ.π., 31-32, 189, πίν. 17), Ταξιάρχης Λοκρίδας (πρώτο τέταρτο 12ου αιώνα), βλ. Α. Ὀρλάνδος, «Ὁ Ταξιάρχης τῆς Λοκρίδος», *ΕΕΒΣ* 6 (1929), 357-358 και για τη νεότερη χρονολόγηση, Β. Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη, «Νεότερες παρατηρήσεις για το μαρμαρίνο τέμπλο του Ταξιάρχη Λοκρίδας», *ΔΧΑΕ ΚΖ'* (2006), 130-134, καθολικό μονῆς Σαγματά, Βλαχέρνα κτλ.

²⁶ Ελάχιστα παραδείγματα έχουν αποδοθεί, χωρίς μεγάλη ασφάλεια, στους όψιμους παλαιοχριστιανικούς χρόνους: ένα κιονόκρανο από τα υπερώα της νότιας βασιλικῆς της Αλυκῆς (J.-P. Sodini –

παραδειγμάτων συγκαταλέγονται οι επενδύσεις των ξύλινων ελκυστήρων από το δυτικό υπερώο της Αγίας Σοφίας Κωνσταντινούπολης²⁷, τα λίθινα κλειδιά του Αγίου Τίτου Γόρτυνας²⁸, το γλυπτό διάκοσμο της Παναγίας Σκριπούς (873/4)²⁹, του Αγίου Γρηγορίου Θηβών (872)³⁰, της Πρεσλάβας (863-972)³¹ και πολυάριθμα παραδείγματα του 10ου και 11ου αιώνα, όπως τα κιονόκρανα της Παναγίας των Χαλκείων³², τα θωράκια από τη Γοργοεπήκοο Αθηνών³³ και τα περιθυρώματα των Αγίων Αναργύρων Καστοριάς³⁴. Η χρήση του μοτίβου δεν λείπει και από τα βυζαντινά θωράκια άμβωνα³⁵, στα οποία απαντούν ανάλογα ταινιωτά πλαίσια³⁶.

Τη μεσοβυζαντινή χρονολόγηση των θωρακίων επιβεβαιώνει η ομοιότητα του μαρμάρου σε μερικά θραύσματα επίστεψης θωρακίου με διάκοσμο εγγεγραμμένων ανθεμίων, από την ανασκαφική έρευνα στο εσωτερικό του μνημείου (Εικ. 21). Στην ίδια μορφή το μοτίβο απαντά στο γείσο των τεκτονικών κιονοκράνων της Παναγίας των Χαλκοπρατείων στην Κωνσταντινούπολη, που αποδόθηκαν από τον Th. Mathews σε ανακαίνιση της εποχής του Βασιλείου Α' (867-886), αλλά κατά τον M. Dennert εμφανίζεται για πρώτη φορά στην Παναγία του Οσίου Λουκά στο δεύτερο τέταρτο του 10ου αιώνα³⁷. Ομοιο μάρμαρο έχει χρησιμοποιηθεί στα θωράκια της δεύτερης οικοδομικής φάσης της βασιλικής του Αγίου Αχιλλίου στη Λάρισα (πρώτο μισό 9ου αιώνα)³⁸ και πιθανώς προέρχεται από λατομείο της Θεσσαλίας.

Εικ. 21. Δομένικο Ελλάσσωνας, ναός Αγίου Γεωργίου. Τμήμα επίστεψης θωρακίου.

Ως καλυπτήρια πλάκα τάφου που αποκαλύφθηκε κάτω από τη χτιστή βάση του νεότερου άμβωνα του ναού είχε χρησιμοποιηθεί ένα θωράκιο μεγαλύτερου πάχους και διαφορετικού μαρμάρου (Εικ. 22)³⁹. Είναι σχεδόν τετράγωνο, κατασκευασμένο από λευκό μάρμαρο με πυκνές ρόδινες φλεβώσεις και προέρχεται πιθανότατα από το τέμπλο του βήματος. Κοσμείται με το κλασικό βυζαντινό μοτίβο του τετραγώνου με κοίλες πλευρές, που εμπλέκεται κατά το σύστημα των σηρικιών τροχών με ρόμβο εγγεγραμμένο σε τετράγωνο πλαίσιο. Το μοτίβο αποδίδεται στην απλούστερη δυνατή εκδοχή του, με πλατιά ταινία, που πλαισιώνεται από λεπτές προισματικές παρυφές, χωρίς δευτερεύοντα διακοσμητικά στοιχεία.

K. Kolokotsas, *Alikí II. La basilique double, Études Thasiennes X*, Παρίσι 1984, 134-135, εικ. 117, πίν. 47a) και τα θωράκια από τη βασιλική στο Χαλινάδου Λέσβου [Α. Όρλάνδος, «Η παλαιохριστιανική βασιλική τοῦ Χαλινάδου Λέσβου», *ΑΒΜΕ Γ'* (1937), 124-125, εικ. 11. Η χρονολόγηση στο δεύτερο μισό του 6ου αιώνα έρχεται σε αντίφαση με τη χρονολόγηση μετά το 824 που ο ίδιος πρότεινε για το μοτίβο από τον Άγιο Τίτο Γόρτυνας, βλ. Α. Όρλάνδος, «Νεώτερα Ἴερα ἐν Ἀγίῳ Τίτῳ τῆς Γορτύνης», *ΕΕΒΣ Γ'* (1926), 318-319, εικ. 16].

²⁷ C. D. Sheppard, «A Radiocarbon Date for the Wooden Tie Beams in the West Gallery of St. Sophia Istanbul», *DOP* 19 (1965), 237-240, εικ. 1-7. Χρονολογήθηκαν με τη μέθοδο της δένδροχρονολόγησης στο 830 ± 70 έτη και πιθανώς τοποθετήθηκαν κατά την ανακατασκευή του υπερώου στα 869.

²⁸ Για την ανέγερση του ναού πρόσφατα προτάθηκε μια χρονολόγηση μεταξύ του 796 και του 813, Β. Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη, «Τα αρχιτεκτονικά γλυπτά του Αγίου Τίτου Γόρτυνας και η συμβολή τους στη χρονολόγηση του μνημείου», *ΙΑ' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο (Ρέθυμνο, Οκτώβριος 2011)* (Πρακτικά υπό έκδοση).

²⁹ A. Grabar, *Sculptures byzantines de Constantinople (IVe-Xe siècle)*, Παρίσι 1963, πίν. XL2-3.

³⁰ Στο ίδιο, πίν. XLIII4.

³¹ Στο ίδιο, πίν. LXIII3.

³² H. Buchwald, «The Carved Stone Ornament of the High Middle Ages in San Marco, Venice», *JöBG XIII* (1964), 144, εικ. 61.

³³ A. Grabar, *Sculptures byzantines du Moyen Âge II, XIe-XIVe siècle*, Παρίσι 1976, πίν. LXVIII-d-e.

³⁴ Στο ίδιο, πίν. XXXIb και d.

³⁵ Όπως σε δύο θωράκια από τον Άγιο Μάρκο Βενετίας (F. Zuliani, *I marmi di San Marco*, Βενετία 1970, 76-77, αριθ. 46-48) και ένα θωράκιο από το Yavaşlar της Φρυγίας (J.-P. Sodini, «Les ambons médiévaux à Byzance: vestiges et problèmes», *Θυμιάμα στη μνήμη της Λασκαρίνας Μπούρα*, Αθήνα 1994, τ. 1, 305, αριθ. 6, πίν. 173.7).

³⁶ U. Peshlow, «Der mittelbyzantinische Ambo aus archäologischer Sicht», *Θυμιάμα*, ό.π. (υποσημ. 35), τ. 1, πίν. 151.22 από το Μουσείο Εφέσου. Sodini, «Les ambons médiévaux», ό.π. (υποσημ. 35), πίν. 173.7, 8, 13.

³⁷ M. Dennert, *Mittelbyzantinische Kapitelle. Studien zu Typologie und Chronologie (Asia Minor Studien 15)*, Βόννη 1997, 66.

³⁸ Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη, «Άγιος Αχιλλίος», ό.π. (υποσημ. 24), 458-459, 471, εικ. 12-13.

³⁹ Β. Συθιακάκη, *ΑΔ* 52 (1997), Χρονικά, πίν. 201β.

Εικ. 22. Δομένικο Ελλασσώνας, ναός Αγίου Γεωργίου. Τμήμα θωρακίου τέμπλου.

Ο διάκοσμος είναι διαδεδομένος σε θωράκια και ανάγλυφες πλάκες από τον 9ο-10ο αιώνα⁴⁰, ενώ αργότερα εμπλουτίζεται με διακοσμητικές λεπτομέρειες και αποκτά πιο περίπλοκη σύνθεση. Το ίδιο μάγμαρο έχει χρησιμοποιηθεί στα θωράκια τέμπλου που έχουν ενσωματωθεί στον άμβωνα της βασιλικής της Καλαμπάκας και χρονολογούνται γύρω στο 1100⁴¹.

Δύο επιχρισμένα κιονόκρανα ήταν τοποθετημένα ως στηρίγματα των ξύλινων δοκών που ανακρατούσαν τη στέγη του πρόχειρου εξωνάρθηκα της βασιλικής (Εικ. 23). Το 1994 κίνησαν την προσοχή της Β. Βέμη και του

Εικ. 23. Δομένικο Ελλασσώνας, ναός Αγίου Γεωργίου. Σύνθετο ιωνικό κιονόκρανο εξωνάρθηκα.

Α. Πετρονώτη, οι οποίοι και τα δημοσίευσαν⁴². Το 1995 ο εξωνάρθηκας, που αποδείχθηκε κατασκευασμένος από τσιμεντόπλινθους, καθαιρέθηκε⁴³, προκειμένου να αναδειχθεί η αυθεντική πρόσοψη του μνημείου. Τα κιονόκρανα καθαρίστηκαν και συντηρήθηκαν. Όπως διαπιστώθηκε, είναι κατασκευασμένα από σκληρό κιτρινωπό ασβεστόλιθο. Το ένα σώζεται περίπου κατά το ήμισυ, ενώ το άλλο είναι ακέραιο. Η χαμηλή ποιότητα της εργασίας, η συνοπτική εκτέλεση και το ευτελές υλικό προδίδουν ότι έχουν εκτελεστεί από ντόπιο μη εξειδικευμένο τεχνίτη. Το κυριότερο χαρακτηριστικό τους είναι ο πλήρης τετραγωνισμός του ιωνικού μέρους. Στην κύρια, εντελώς επίπεδη όψη του εχίνου σχεδιάζονται σε πολύ χαμηλό ανάγλυφο οι σπείρες των ελίκων, η άνω οριζόντια ταινία που τις ενώνει, καθώς και το κεντρικό κόσμημα, που αποτελείται από μικρό ανισοσκελή σταυρό ανάμεσα σε δύο πολύ σχηματοποιημένα ωά. Το ανάγλυφο έχει δημιουργηθεί με περιμετρική αφαίρεση του λίθου γύρω από τα κοσμήματα. Το επίθημα είναι

⁴⁰ Για το θέμα, Grabar, *Sculptures byzantines du Moyen Âge II*, ό.π. (υποσημ. 33), 41. Βλ. επίσης, R. Scranton, *Medieval Architecture in the Central Area of Corinth, Corinth XVI*, Princeton 1957, πίν. 19, αριθ. 9-10. C. D. Sheppard, «Byzantine Marble Slabs», *ArtB* LI (1969), 69. Θ. Παζαράς, «Κατάλογος χριστιανικών ανάγλυφων πλακών ἐκ Θεσσαλονίκης με ζωομόρφους παραστάσεις», *Βυζαντινὰ* 9 (1977), 61-64, αριθ. 27-29, πίν. XV-XVI. Λ. Μπούρα, *Ὁ γλυπτός διάκοσμος τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας στό μοναστήρι τοῦ*

Ὀσίου Λουκά, Αθήνα 1980, 99. Θ. Παζαράς, *Τα βυζαντινά γλυπτά του Καθολικού της Μονής Βατοπεδίου*, Θεσσαλονίκη 2001, 31. Μ. Σκλάβου-Μαυροειδή, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών* (κατάλογος), Αθήνα 1999, 134, αριθ. 180.

⁴¹ Sythiakakis-Kritsimallis - Voyadjis, «Dormition», ό.π. (υποσημ. 25), 214, εικ. 34.

⁴² Βέμη - Πετρονώτης, ό.π. (υποσημ. 1), 444-450 και πίν. στη σ. 802-803.
⁴³ Β. Συθιακάκη, *ΑΔ* 50 (1995), Χρονικά, 392.

λοξότμητο μόνο στις όψεις, οι οποίες κοσμούνται με απλό λατινικό σταυρό σε πολύ χαμηλό ανάγλυφο.

Οι Β. Βέμη και Α. Πετρονάκης, αν και αποδέχτηκαν ότι το ζεύγος κιονόκρανων ανήκει στο τελευταίο στάδιο εξέλιξης του τύπου⁴⁴, πρότειναν μια χρονολόγηση στις αρχές του 6ου αιώνα ή τις πρώτες δεκαετίες της βασιλείας του Ιουστινιανού, στηριγμένοι κυρίως στα μορφολογικά χαρακτηριστικά του μνημείου, τα οποία ανήγαγαν στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Ωστόσο, η ευτέλεια του υλικού, η χαμηλή ποιότητα και ο λαϊκός χαρακτήρας της εργασίας των κιονοκρατών ταιριάζουν καλύτερα σε μια αρκετά όψιμη επέμβαση και όχι στην αρχική φάση του μνημείου, το οποίο είχε δεχθεί δαπανηρό αρχιτεκτονικό διάκοσμο με κίονες από προκοννήσιο μάρμαρο και *verde antico*. Είναι πιθανό ότι κατασκευάστηκαν κατά την ανακαίνιση των αρχών του 17ου αιώνα με σκοπό να αντικαταστήσουν εκείνα που αρχικά επέστεφαν τα στηρίγματα του διευρυμένου νάρθηκα. Η ανακατασκευή του τριλόβου ανοίγματος υποδηλώνει ότι η στέγη του χώρου αυτού πρέπει να είχε καταρρεύσει πριν από την τοιχογράφηση.

Όπως διαπιστώνεται από τα παραπάνω, η βασιλική που θεμελιώθηκε πάνω στο ρωμαϊκό κτήριο, και εν πολλοίς στέκει μέχρι σήμερα, ήταν στην αρχική της μορφή τρίκλιτη ξυλόστεγη με κιονοστοιχίες, υπερυψωμένο φωταγωγό και νάρθηκα στο μισό πλάτος του υφιστάμενου, πιθανότατα καλυμμένο με μονόροιχτη στέγη (Εικ. 24-26). Οι αναλογίες του κτηρίου είναι αρκετά κανονικές και θα μπορούσαν να ανήκουν σε παλαιοχριστιανικό κτήριο σχετικά μικρών διαστάσεων, ωστόσο τα κτηνικά ευρήματα δεν μπορούν να τεκμηριώσουν μια χρονολόγηση στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους.

Τα γενικά χαρακτηριστικά του μνημείου, οι αναλογίες και η διάταξη των χώρων, η ευρεία αψίδα, η διαίρεση των κλιτών με τόξα και συμπαγή τμήματα τοίχου απαντούν σχεδόν όμοια σε μια άλλη επισκοπική βασιλική της Θεσσαλίας, την Κοίμηση της Καλαμπάκας, της

οποίας η αρχική κατασκευαστική φάση χρονολογήθηκε πρόσφατα γύρω στις αρχές του 10ου αιώνα⁴⁵. Τα χαρακτηριστικά αυτά συνδυάζονται με μια αντίστοιχα έντονη αρχαϊστική διάθεση, που εκφράζεται με τη χρήση τριβήλου, συνθρόνου, κιβωρίου, μαρμαρίνου άμβωνα και ψηφιδωτού δαπέδου.

Έχει θεωρηθεί από παλιά ότι οι βαθιές ημικυκλικές αψίδες ανήκουν σε κτήρια της πρώτης χιλιετίας⁴⁶ και, παρά τις εξαιρέσεις, η παρατήρηση αυτή διατηρεί γενικά την ακρίβειά της. Η μορφή της τοιχοποιίας, με την τυχαία χρήση δομικών πλινθίων χωρίς διακοσμητική πρόθεση⁴⁷, αν και δεν αποτελεί από μόνη της ασφαλές κριτήριο, παρατηρείται κατά κανόνα σε πρώιμα μεσοβυζαντινά κτήρια.

Ο τύπος των τριλόβων παραθύρων με περιβάλλον τόξο που σχηματίζει ψηλό τύμπανο αποδίδεται γενικά στο 12ο-13ο αιώνα. Ωστόσο, σε κανένα από τα γνωστά παραδείγματα της περιόδου αυτής το τόξο δεν είναι συνεπίπεδο με το τύμπανο. Η συγκεκριμένη κατασκευή χαρακτηρίζεται από ακανονιστία που υποδηλώνει πρωιμότητα και δεν επιτρέπει τη συσχέτιση με τις προχωρημένες χρονολογικά μορφές⁴⁸. Η μορφή του παραθύρου με ισοΰψεις λοβούς, η χρήση αμφικιονίσκων και η απουσία κοσμήτη στην ποδιά του παραθύρου (Εικ. 11) οδηγούν σε μια περίοδο πριν από τα μέσα του 11ου αιώνα⁴⁹. Αντίστοιχη χρονολόγηση μαρτυρεί η μορφή της οδοντωτής ταινίας που περιβάλλει το εξωτερικό τόξο, καθώς κάμπτεται και συνεχίζει για λίγο οριζόντια⁵⁰. Από την άλλη πλευρά, το διευρυμένο περιβάλλον τόξο του παραθύρου, κατασκευασμένο με μεγάλες λεπτές πλίνθους, βρίσκεται στο ίδιο επίπεδο με την τοιχοποιία της κόγχης και το πλίνθινο τύμπανο του παραθύρου, δίνοντας την εντύπωση ότι έχει ανακουφιστικό περισσότερο παρά διακοσμητικό ρόλο. Τέτοια πλίνθινα τόξα ενσωματωμένα στην τοιχοποιία απαντούν για παράδειγμα στις σταυρικές κεραίες του Κατσούρη, περιγράφοντας το όριο των καμαρών⁵¹ και έλκουν πιθανότατα

⁴⁴ Τα δύο κιονόκρανα περιλαμβάνονταν στο υλικό μελέτης της διδακτορικής διατριβής της Β. Συθιακάκη [βλ. Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη, *Αρχιτεκτονικός διάκοσμος*, ό.π. (υποσημ. 10), 274-277, πίν. 24, εικ. 140-142].

⁴⁵ Sythiakakis-Kritsimallis - Voyadjis, «Dormition», ό.π. (υποσημ. 25), 195-227.

⁴⁶ Βοκοτόπουλος, *Εκκλησιαστική Αρχιτεκτονική*, ό.π. (υποσημ. 25), 151-152.

⁴⁷ Στο ίδιο, 142.

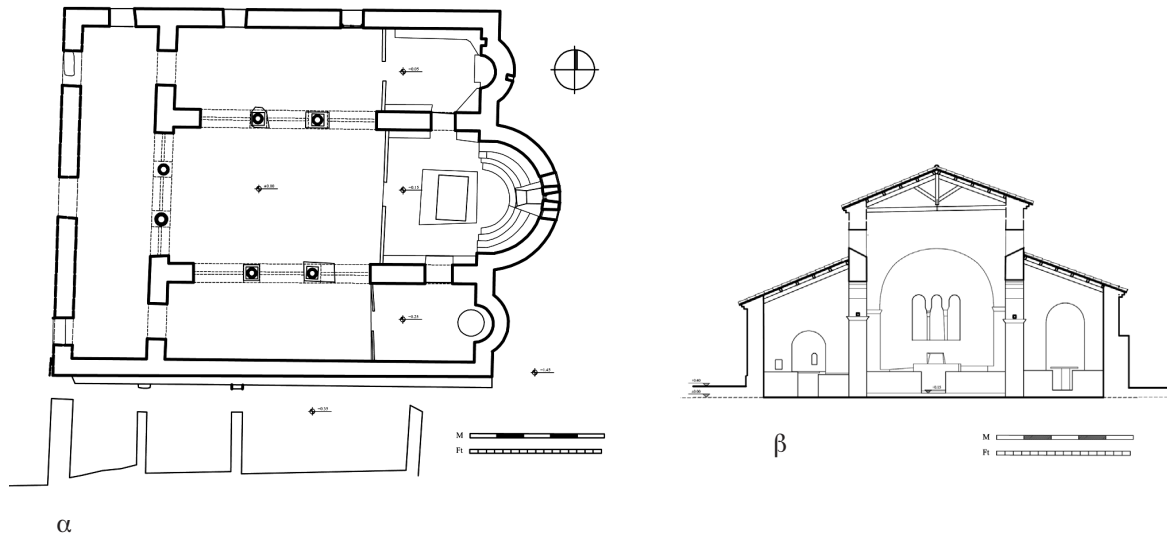
⁴⁸ Για παράδειγμα δύο από τα πλινθία του περιβάλλοντος τόξου είναι μεγαλύτερα.

⁴⁹ Βοκοτόπουλος, *Εκκλησιαστική Αρχιτεκτονική*, ό.π. (υποσημ. 25), 186. Ισοΰψεις λοβούς με πλίνθινα τόξα έχει για παράδειγμα ο Άγιος Δημήτριος του Κατσούρη στον 8ο-9ο αιώνα (στο ίδιο, 61, 182, πίν. 40), πιθανώς δε και η Παναγία Σκριπούς [Σ. Βογιατζής, «Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία της Παναγίας Σκριπούς στη Βοιωτία», *ΔΧΑΕΚ* (1998), 113].

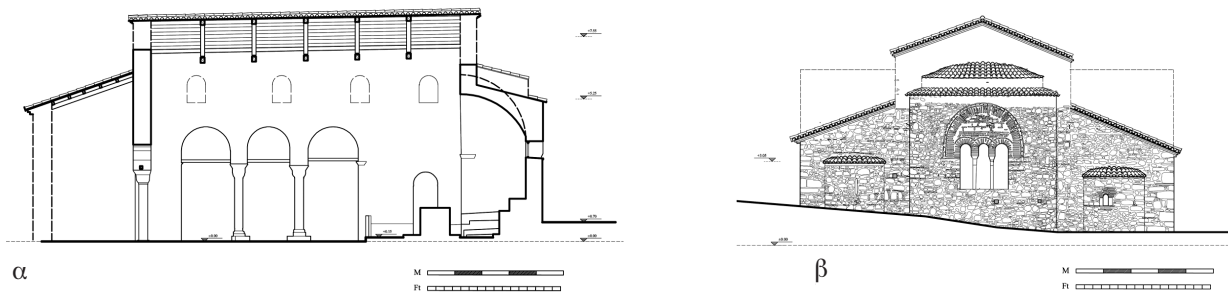
⁵⁰ Βοκοτόπουλος, *Εκκλησιαστική Αρχιτεκτονική*, ό.π. (υποσημ. 25), 187.

⁵¹ Στο ίδιο, πίν. 36-37, 38α.

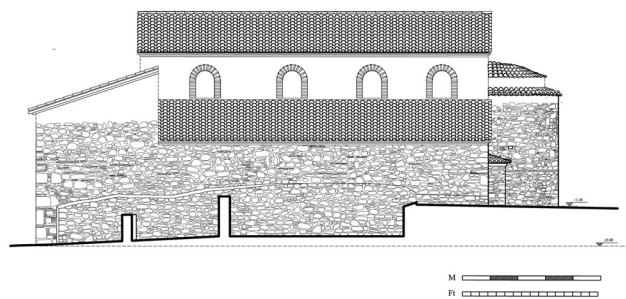

Εικ. 24. Δομένικο Ελλασσώνας, ναός Αγίου Γεωργίου. Κάτοψη και κατά πλάτος τομή μεσοβυζαντινής οικοδομικής φάσης (πρόταση).

Εικ. 25. Δομένικο Ελλασσώνας, ναός Αγίου Γεωργίου. Τομή κατά μήκος και ανατολική όψη μεσοβυζαντινής φάσης (πρόταση).

Εικ. 26. Δομένικο Ελλασσώνας, ναός Αγίου Γεωργίου. Νότια όψη μεσοβυζαντινής οικοδομικής φάσης (πρόταση).

την καταγωγή τους από τα πλίνθινα ανακουφιστικά τόξα στις τοιχοποιίες της ρωμαϊκής και παλαιοχριστιανικής περιόδου. Η χρήση του περιβάλλοντος τόξου σε προεξοχή στη Σώτεια Λυκοδήμου ήδη πριν από το 1031⁵² αποτελεί πιθανότατα ένα *terminus ante quem* για τη διαμόρφωση του παραθύρου του Αγίου Γεωργίου. Το τόξο του Αγίου Γεωργίου φαίνεται έτσι να αποτελεί έναν ενδιάμεσο κρίκο εξέλιξης, που συνδέει τα ανακουφιστικά τόξα των προωμότερων μνημείων με τα περιβάλλοντα προεξέχοντα τόξα των μεταγενεστέρων. Ταυτόχρονα, η χρήση κατακόρυφων και πλάγιων πλίνθων σε διάφορους συνδυασμούς⁵³ (Εικ. 13) και όχι

⁵² Χ. Μπούρας, *Βυζαντινή Αθήνα, 10ος-12ος αι.*, Αθήνα 2010, 232.

⁵³ Για τη χρήση τους στην Κοίμηση Λαμπόβου, την οποία χρονολογεί στο δεύτερο μισό του 10ου αιώνα, καθώς και σε άλλα πρώιμα

μνημεία, βλ. Βοκοτόπουλος, *Εκκλησιαστική Αρχιτεκτονική*, ό.π. (υποσημ. 25), 144 και 194.

έγκοπτων κουφίζοντων, που κάνουν δειλά την εμφάνισή τους στη Σώτειρα, σε συνδυασμό με τις απλοποιημένες οριζόντιες σειρές πλίνθων στο τύμπανο και ανάμεσα στους λοβούς του παραθύρου⁵⁴, φέρνει το διάκοσμο του μάλλον πιο κοντά στο 1000.

Η διαταραχή στο άνω τμήμα της οδοντωτής ταινίας του πλαισίου μαρτυρεί ότι η απόληξη της τοιχοποιίας της κεντρικής αψίδας βρισκόταν αρχικά 0,20-0,30 μ. ψηλότερα. Ταυτόχρονα, το τεταρτοσφαίριο της κόγχης εσωτερικά είναι αρκετά χαμηλωμένο (Εικ. 25α), απέχοντας πολύ από το ημισφαίριο, γεγονός που υποδηλώνει ανακατασκευή. Ωστόσο κατά τη γραφική αποκατάσταση του ημισφαιρίου της κόγχης προκύπτει στέγη με υπερβολική εξωτερική κλίση. Είναι έτσι πιθανό ότι η αρχική μορφή της αψίδας είχε βαθμιδωτή διάταξη (Εικ. 25β, 26), όπως οι αντίστοιχες στην Παναγία Σκριπούς και την Επισκοπή Μάστρου⁵⁵.

Το σύνθρονο φαίνεται ότι εξακολουθεί να συνδέεται με επισκοπικούς ναούς στη μέση βυζαντινή περίοδο και τουλάχιστον μέχρι τα μέσα του 13ου αιώνα⁵⁶. Πίσω από το μεταγενέστερο θρανίο του βόρειου τοίχου της αψίδας του Αγίου Γεωργίου εντοπίστηκε τοιχογραφικό στρώμα με δυσερμηνεύτη μικρογράμματη επιγραφή (Εικ. 27), που ίσως ανήκει στην αρχική κατασκευαστική φάση.

Η βάση του κιβωρίου πρέπει να είναι, επίσης, βυζαντινή, καθώς εδράζεται απευθείας στο χώμα και δεν σχετίζεται με προγενέστερη οικοδομική φάση. Η ύπαρξη κιβωρίου σε ένα βυζαντινό ναό δεν φαίνεται τελικά

Εικ. 27. Δομένικο Ελλάσσωνας, ναός Αγίου Γεωργίου. Δυσερμηνεύτη μικρογράμματη επιγραφή στο χώρο του συνθρόνου (α' φάση).

να ήταν ασυνήθιστη, όχι μόνο σε βασιλικές, όπως του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης⁵⁷ και της Καλαμπάκας⁵⁸, αλλά και σε μεγάλα καθολικά μονών, όπως στον Όσιο Λουκά⁵⁹ και στο κομνηνείο καθολικό της μονής Στομίου στον ανατολικό Κίσαβα⁶⁰.

Σε χρήση στη διάρκεια των βυζαντινών χρόνων παρέμεινε, επίσης, ο μαρμάρινος άμβωνας, όπως τεκμηριώνεται πλέον από πολυάριθμα παραδείγματα⁶¹. Όπως προαναφέρθηκε, οι ρόδακες στα θωράκια της κλίμακας

⁵⁴ Στο ίδιο, 185.

⁵⁵ Στο ίδιο, 16, σχέδ. 2, 3 και 5, πίν. 1β, 2.

⁵⁶ Μεταξύ των παραδειγμάτων που επιβίωσαν συγκαταλέγονται οι Επισκοπές του Μάστρου (στο ίδιο, 135), της Ευρυτανίας (στο ίδιο, 69), της Σκύρου [Χ. Μπούρας, «Η ἀρχιτεκτονική τοῦ ναοῦ τῆς Ἐπισκοπῆς Σκύρου», ΔΧΑΕ Β' (1960-1961), 60], η Κοίμηση της Καλαμπάκας [Sythiakakis-Kritsimallis - Voyadjis, «Dormition», ό.π. (υποσημ. 25), 222-223], ο ναός των Αγίων Στεφάνου και Γεωργίου στην Καστοριά (Ν. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες της Καστοριάς, 9ος-11ος αι.*, Θεσσαλονίκη 1992, 203), η βασιλική του Αγίου Αχιλλείου στην Πρέσπα (ο ίδιος, *Η βασιλική του Αγίου Αχιλλείου στην Πρέσπα*, Θεσσαλονίκη 1989, 42), η Πισκοπή της Σαντορίνης [Βοκοτόπουλος, *Ἐκκλησιαστική Ἀρχιτεκτονική*, ό.π. (υποσημ. 25), 61] και άλλες.

⁵⁷ Α. Μέντζος, «Εργαστήριο γλυπτικής στη Θεσσαλονίκη τον 11ο αιώνα», *La sculpture byzantine (VIIe-XIIe siècles), Actes du colloque international organisé par la 2e Éphorie des antiquités byzantines et l'École française d'Athènes (Athènes, 6-8 septembre 2000)* (επιμ. Χ. Πέννας - Ch. Vanderheyde), *BCH Supplement* 49 (2008), 217-230.

⁵⁸ Ch. Vanderheyde, «Le ciborium de l'église de la Dormition de la Vierge à Kalambaka (Thessalie)», *Mélanges J.-P. Sodini*, *TM* 15

(2005), 427-442 και Sythiakakis-Kritsimallis - Voyadjis, «Dormition», ό.π. (υποσημ. 25), 209-211, ειμ. 28-30.

⁵⁹ Ε. Γ. Μανωλέσου, «Γλυπτά από τη συλλογή της Τράπεζας του Οσίου Λουκά», *La sculpture byzantine*, ό.π. (υποσημ. 57), 317-320, ειμ. 1-4, σχέδ. 1-4.

⁶⁰ Β. Συθιακάκη-Κριτσιμιάλη, «Τα γλυπτά του καθολικού της Μονής Αγίου Δημητρίου στο Στόμιο (Τσάγεζι)», *Άγιος Δημήτριος Στομίου. Ιστορία - Τέχνη - Ιστορική Γεωγραφία του μοναστηριού και της περιοχής των εκβολών του Πηνειού* (επιμ. Στ. Γ. Γουλούλης - Στ. Σδρολία), Λάρισα 2010, 133-134, 142, ειμ. 6 και 14.

⁶¹ Η επιβίωση της χρήσης του άμβωνα ως λειτουργικού επίπλου στους βυζαντινούς χρόνους και μάλιστα σε κάποιες τουλάχιστον περιπτώσεις ως το τέλος της βυζαντινής περιόδου, είναι πλέον αδιαμφισβήτητη και τεκμηριώνεται όχι μόνο από τις πηγές, αλλά και από τα σωζόμενα παραδείγματα. Βλ. σχετικά Α. Kazhdan, «A Note on the "Middle-Byzantine" Ambo», *Byz* LVII (1987), 422-426. Peshlow, «Der mittelbyzantinische Ambo», ό.π. (υποσημ. 36), 255-260, Taf. 148-151. Sodini, «Les ambons médiévaux», ό.π. (υποσημ. 35), 303-307, πίν. 172-173. Θ. Παζαράς, «Πρόταση αναπαράστασης του Άμβωνα της Παλαιάς Μητρόπολης στη Βέροια», *Θυμίαμα*, ό.π. (υποσημ. 35), τ. Ι, 251-254, πίν. 136-147.

(Εικ. 19) ήταν σε χρήση από τα τέλη 8ου/αρχές 9ου αιώνα και τουλάχιστον μέχρι τον 11ο αιώνα, ενώ τα εγγεγραμμένα ανθήματα στα θραύσματα επίστεψης θωρακίου (Εικ. 21), που ίσως προέρχονται από τον εξώστη, δεν φαίνεται να διαδίδονται πριν από τις πρώτες δεκαετίες του 10ου αιώνα. Έτσι η χρονολόγηση της κατασκευής του άμβωνα θα πρέπει να τοποθετηθεί στο 10ο ή 11ο αιώνα.

Ο στυλοβάτης του τέμπλου δεν είναι παλαιοχριστιανικός, καθώς οι υποδοχές των πεσσίσκων έχουν μικρότερες διαστάσεις και στενότερα διάστημα σε σχέση με τα παλαιοχριστιανικά φράγματα. Στο τέμπλο αυτό θα πρέπει να αποδοθεί το ροδόχροο θωράκιο με τον πλοχμό (Εικ. 22), η απλότητα του οποίου παραπέμπει σε μια χρονολόγηση, επίσης, στο 10ο ή πρώιμο 11ο αιώνα.

Στους βυζαντινούς χρόνους πρέπει να αποδοθούν και τα αρχιτεκτονικά γλυπτά του μνημείου που διατηρούνται *in situ*. Οι μικρές διαστάσεις των κιόνων (Εικ. 2) και η καλή συναρμογή τους προς τα υπόλοιπα φέροντα στοιχεία (βάσεις, κιονόκρανα), τεκμηριώνουν ότι βρίσκονται εδώ σε πρώτη χρήση, συμπληρώνοντας έτσι το υλικό που καταδεικνύει τη συνέχιση, έστω και σε

μειωμένους ρυθμούς, της παραγωγής μελών από *verde antico* και προκονησιακό μάρμαρο στη μέση βυζαντινή περίοδο⁶².

Προχωρημένη χρονολόγηση προδίδει, επίσης, το τεταρτοκυκλικό προφίλ των ιωνικών βάσεων (Εικ. 10), με παραδείγματα τουλάχιστον από τα μέσα του 8ου ως τα τέλη του 11ου αιώνα⁶³. Η χρήση θωρακίων για την απομόνωση του κεντρικού από τα πλάγια κλίτη, που πιθανότατα σχετίζεται με την καθιέρωση της τελετουργίας της Μεγάλης Εισόδου στις αρχές του 8ου αιώνα ίσως εφαρμόστηκε μέχρι και το 10ο αιώνα⁶⁴.

Τα τεκτονικά λεβητοειδή κιονόκρανα που επιστέφουν τους κίονες (Εικ. 2) αποτελούν τύπο με ευρύτατη διάδοση στη μέση βυζαντινή περίοδο, χωρίς να μπορεί προς το παρόν να προσδιοριστεί επακριβώς η εποχή της εμφάνισής του⁶⁵. Μια πρόδρομη μορφή εμφανίζεται στα δύο κιονόκρανα μπροστά στο νοτιοανατολικό πυλώνα της Αγίας Σοφίας Κωνσταντινούπολης, που χρονολογήθηκαν γενικά στους χρόνους μετά τον Ιουστινιανό⁶⁶ καθώς και στα λεβητοειδή κιονόκρανα της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης⁶⁷ που χρονολογήθηκαν πρόσφατα κοντά

⁶² Τεκμηριώνεται από πολλά μνημεία, όπως η Αγία Σοφία της Θεσσαλονίκης, της οποίας ο διάκοσμος χρονολογήθηκε πρόσφατα στα μέσα του 8ου αιώνα και τεκμηριώθηκε ότι είναι σε πρώτη χρήση [Α. Μέντζος, «Ο γλυπτός διάκοσμος της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη», *Αφιέρωμα στη Μνήμη του Σωτήρη Κίτσια*, Θεσσαλονίκη 2001, 315-333 και Α. Mentzos, «Santa Sofia di Salonico: il problema della prima fase», στο R. Farioli-Campanti κ.ά. (επιμ.), *Ideologia e cultura artistica tra Adriatico e Mediterraneo Orientale (IV-X secolo). Il ruolo dell' autorità ecclesiastica alla luce di nuovi e ricerche. Atti del Convegno Internazionale (Bologna-Ravenna, 26-29 Novembre 2007)*, Bologna 2009, 87-98] και ο Όσιος Λουκάς στη Βοιωτία (Ε. Στίκας, *Τὸ Οἰκοδομικὸν Χρονικὸν τοῦ Ὁσίου Λουκά Φωκίδος*, Αθήναι 1970, 204). Κίονες από *verde antico* είχαν σύμφωνα με τον Θεοφάνη το ανάκτορο του Θεοφίλου και του Βασιλείου Α' στην Κωνσταντινούπολη [*Theophanes Continuatus* (έκδ. Bekker), Βόννη 1838, 143.2, 144.2-3, 144.22-23, 332.6]. Για τη χρήση προκονησιακού μαρμάρου στη Μονή της Χώρας, βλ. Ø. Hjort, «The Sculpture of Kariye Camii», *DOP* 23 (1979), 202 και για τις εξαγωγές του λατομείου στον 11ο και 12ο αιώνα, Μ. Dennert, «Überschene Kapelle. Anmerkungen zur mittelbyzantinischen Architekturplastik aus Konstantinopel», *BCH Supplement* 49 (2008), 61. Βλ. και J.-P. Sodini, «Marble and Stoneworking in Byzantium, Seventh-Fifteenth Centuries», στο Α. Ε. Laiou (επιμ.), *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century* (Dumbarton Oaks Studies αριθ. 39), Washington, D.C. 2002, 136-137, ο οποίος παρά ταύτα επιμένει στην επικράτηση των σπολίων.

⁶³ Βλ. για παράδειγμα τις βάσεις στην Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης [Μέντζος, «Ο γλυπτός διάκοσμος», ό.π. (υποσημ. 62), 320-321], επίσης κάποιες από τις βάσεις του κυρίως ναού και εκείνες του κιβωρίου της βασιλικής της Καλαμπάκας που είναι σε πρώτη χρήση

[Sythiakakis-Kritsimallis - Voyadjis, «Dormition», ό.π. (υποσημ. 25), 203 και 209, εικ. 21 και 30].

⁶⁴ Κατά τον Π. Βοκοτόπουλο, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀρχιτεκτονικὴ*, ό.π. (υποσημ. 25), 136 και 181, το χαρακτηριστικό απαντά μέχρι τον 8ο αιώνα. Ωστόσο, στον Άγιο Τίτο Γόρτυνας οι υπερυψωμένοι στυλοβάτες, συνδυασμένοι με θωράκια, που απομόνωναν τα πλευρικά κλίτη από το κεντρικό και το εγκάρσιο μέχρι το 1,50 μ. ήταν σε χρήση κατά την ανακαίνιση του μνημείου το 961 και πιθανώς διατηρήθηκαν ως την κατάρρευσή του, αφού θραύσματα των θωρακίων, αλλά και μαρμαρίνοι στυλοβάτες που έκλειναν τις κεραίες του σταυρού βρέθηκαν διάσπαρτα στο χώρο κατά την ανασκαφή [Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη, «Τα αρχιτεκτονικά γλυπτά του Αγίου Τίτου», ό.π. (υποσημ. 28)], η Αγία Σοφία της Θεσσαλονίκης αναχρονολογήθηκε στα μέσα του 8ου αιώνα [Μέντζος, «Ο γλυπτός διάκοσμος», ό.π. (υποσημ. 62), 315-333 και Mentzos, «Santa Sofia», ό.π. (υποσημ. 62), 87-98] και η Κοίμηση της Νίκαιας δέχτηκε ανακατασκευές μετά την Εικονομαχία. Εγκοπή υποδοχής θωρακίου εντοπίστηκε, επίσης, στη βάση του νοτιοανατολικού κίονα της βασιλικής στην Καλαμπάκα [Sythiakakis-Kritsimallis - Voyadjis, «Dormition», ό.π. (υποσημ. 25), εικ. 22]. Στην Επισκοπή του Μάστρου, η αποουσία επικοινωνίας διασφαλιζόταν με τοιχοποιία [Βοκοτόπουλος, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀρχιτεκτονικὴ*, ό.π. (υποσημ. 25), 13, 208].

⁶⁵ Dennert, *Mittelbyzantinische Kapelle*, ό.π. (υποσημ. 37), με πολυάριθμα παραδείγματα, τα οποία κατατάσσει χρονολογικά κυρίως βάσει του διακόσμου τους.

⁶⁶ Δ. Πάλλας, «Ιουστινιάνεια γλυπτά αισθητικώς ἀνεπεξέργαστα», *Εἰς Μνήμην Παναγιώτου Α. Μιχαήλ*, Αθήναι 1972, 426-427, 432-434, πίν. XXXVIII, 3.

⁶⁷ Κ. Θεοχαρίδου, *Ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ του ναοῦ της Αγίας Σοφίας στην Θεσσαλονίκη*, Αθήνα 1994, πίν. 28β.

στα μέσα του 8ου αιώνα⁶⁸. Ο τύπος έγινε ιδιαίτερα δημοφιλής στα τέλη του 11ου αιώνα, όταν οι επιφάνειες των όψεων του διακοσμήθηκαν με ανθεωτή άκανθα και το γείσωμα με το μοτίβο των εγγεγραμμένων ανθεμίων⁶⁹.

Ο βόρειος αμφικιονίσκος του παραθύρου της αψίδας και το επίθημά του φαίνεται να βρίσκονται εδώ σε πρώτη χρήση, καθώς συναρμολογούνται επιτυχώς στις διαστάσεις του παραθύρου και το ποδαρικό του υπερκεείμενου τόξου, σε αντίθεση με το νότιο, που πρέπει να τοποθετήθηκε εκ των υστέρων (Εικ. 12). Η κορινθιάζουσα επίστεψη του βόρειου αμφικιονίσκου αντιγράφει αφαιρετικά μια από τις δημοφιλέστερες παραλλαγές του παλαιοχριστιανικού κορινθιακού κιονοκράνου, το λεγόμενο «λυρόσχημο», από το οποίο έχει διατηρήσει μόνο τα «δεριμάτινα» φύλλα κάτω από τις γωνίες του άβακα, και τη σύμφυση των ελίκων σε σχήμα V⁷⁰. Η μορφή του τριλοβου παραθύρου αποκλείει μια χρονολόγηση της αψίδας πριν από τον 9ο-10ο αιώνα, ενώ οι πολύ μικρές διαστάσεις του αμφικιονίσκου και η σύμφυτη επίστεψη συνηγορούν, υπέρ μιας χρονολόγησης στους βυζαντινούς χρόνους⁷¹.

Συνοψίζοντας τα παραπάνω μπορούμε να πούμε ότι όλα τα στοιχεία του μνημείου συγκλίνουν σε μια χρονολόγηση της αρχικής κατασκευαστικής φάσης στο 10ο ή τις αρχές του 11ου αιώνα. Η ομοιότητα επιμέρους αρχιτεκτονικών χαρακτηριστικών με την Παναγία της Σκριπούς και το ναό της Κοίμησης στην Καλαμπάκα, αλλά και η τεχνοτροπία του ψηφιδωτού δαπέδου επιβεβαιώνουν μια τέτοια τοποθέτηση. *Terminus ante quem* για την ανέγερση του μνημείου αποτελεί ο ανώνυμος φύλλις του τέλους του 10ου-αρχών του 11ου αιώνα και η ίδρυση της επισκοπής περίπου την ίδια εποχή. Στις ανατολικές παραστάδες των κιονοστοιχιών επιλέχθηκε να απεικονιστούν οι ολόσωμες μορφές της Θεοτόκου βρεφοκρατούσας και του Χριστού, που πλαισιώναν έτσι το μαρμάρινο τέμπλο, όπως μαρτυρεί το τμήμα που αποκαλύφθηκε όταν κατέπεσε μέρος της μεταβυζαντινής τοιχογραφίας του αποστόλου Πέτρου στην παραστάδα της νότιας τοξοστοιχίας (Εικ. 28). Οι παραστάσεις αυτές δεν φαίνεται να εντάσσονταν σε ανάγλυφα

Εικ. 28. Δομένικο Ελλασσώνας, ναός Αγίου Γεωργίου. Ανατολική παραστάδα βόρειας κιονοστοιχίας, Παναγία βρεφοκρατούσα (τμήμα) κάτω από την παράσταση του αγίου Πέτρου.

⁶⁸ Μέντζος, «Ο γλυπτός διάκοσμος», ό.π. (υποσημ. 62), 315-333 και Mentzos, «Santa Sofia», ό.π. (υποσημ. 62), 87-98.

⁶⁹ Βλ. μεταξύ άλλων τα παραδείγματα από τον Άγιο Μάρκο Βενετίας, Dennert, *Mittelbyzantinische Kapitelle*, ό.π. (υποσημ. 37), πίν. 41, αριθ. 227, 228.

⁷⁰ «Kapitelle mit V-Lederblättern» κατά τον R. Kautzsch, *Kapitellstudien. Beiträge zu einer Geschichte des spätantiken Kapitells im Osten vom vierten bis ins siebente Jahrhundert* (Studien zur spätantiken Kunstgeschichte 9), Βερολίνο – Λειψία 1936, 59, ο οποίος τα διέκρινε

από τα λυρόσχημα (Leierkapitelle, στο ίδιο, 59-61) αν και έχει αποδειχθεί ότι πρόκειται μόνο για διακοσμητική διαφοροποίηση.

⁷¹ Τα παράθυρα των αψίδων των παλαιοχριστιανικών βασιλικών ήταν ιδιαίτερα μεγάλα, γι' αυτό και οι αμφικίονες που τα στήριζαν έφεραν κατά κανόνα ανεξάρτητη επίστεψη. Συγκριτικά μεγάλα ήταν και τα παράθυρα των κλιτών και των φωταγωγών. Βλ. Γ. Σωτηρίου, *Αί Χριστιανικαί Θήβαι τῆς Θεσσαλίας*, Αθήναι 1993 (ανατύπωση από την ΑΕ 1929, 1-158), εικ. 31-33, 71-74.

πλαίσια ως προσκυνητάρια, όπως παρατηρείται από τα τέλη του 11ου αιώνα στην Παναγία της Καλαμπάκας⁷², την Παναγία του Οσίου Λουκά, την Πόρτα Παναγιά⁷³ και αρκετά άλλα μνημεία. Σε πολύ σύντομο διάστημα μετά την ανέγερσή του ο ναός πρέπει να έλαβε τον εξοπλισμό μιας επισκοπικής βασιλικής, όπως είναι γνωστός από τη βασιλική της Καλαμπάκας: σύνθρονο, κιβώριο και άμβωνα με κλίμακες.

Η διεύθυνση του νάρθηκα κατά 4 μ. προς τα δυτικά σηματοδοτεί την επόμενη οικοδομική φάση του μνημείου (Εικ. 1, 16, 29). Η τοιχοποιία γίνεται καλύτερα αντιληπτή στη δυτική όψη (Εικ. 1). Στη βάση του τοίχου υπάρχει κρηπίδα από μεγάλους πελεκητούς λίθους, πιθανώς *spolia*, σε έντονη προεξοχή, που δεν επεκτείνεται στους πλευρικούς τοίχους. Στο κατώτερο τμήμα γίνεται χρήση σχεδόν ορθογωνισμένων λίθων, τμημάτων πλίνθων σε οριζόντια επαλληλία στους κάθετους αρμούς και απλών ή διπλών πλίνθων στους οριζόντιους. Πιο πάνω οι λίθοι γίνονται μικρότεροι και ημιμάξευτοι, αλλά η διάταξη των πλίνθων στους κατακόρυφους αρμούς παραμένει όμοια. Η τοιχοποιία αυτή εκτείνεται σε ύψος μέχρι λίγο ψηλότερα από το λίθινο δομικό σταυρό που παρεμβάλλεται στο μέσον περίπου της τοιχοποιίας αριστερά της θύρας. Ο σταυρός σχηματίζεται από έναν οριζόντια τοποθετημένο γωνιόλιθο και δύο κατακόρυφους και οριοθετείται με περίγραμμα από απλή πλίνθο. Έχει έτσι κοντές οριζόντιες και τονισμένη την κάτω κατακόρυφη κεραία. Αντίστοιχος σταυρός θα έπρεπε να υπάρχει στο τμήμα δεξιά της θύρας για λόγους συμμετρίας. Παρά το ότι η τοιχοποιία δεν εμφανίζει σαφή διαταραχή, δεν μπορεί να αποκλειστεί μια επισκευή, δεδομένου ότι ένας οριζόντια τοποθετημένος πελεκητός λίθος ίσως αποτελεί υπόλεμμα του αρχικού σταυρού. Η υπόλοιπη τοιχοποιία μέχρι την αετωματική απόληξη της στέγης είναι απλή αργολιθοδομή, με εμφανείς στο εσωτερικό ξυλοδεσιές, στην οποία έχουν ανοιχτεί δύο μικρά παράθυρα.

Από τους ογκώδεις λίθινους γωνιόλιθους που πλαισίωσαν τη θύρα σήμερα διατηρείται *in situ* ο κατώτερος της αριστερής παραστάδας, ενώ ο κατώτερος δεξιός πιθανώς επαναχρησιμοποιήθηκε στο κάτω τμήμα της ακμής του βόρειου τοίχου, η οποία φαίνεται να είναι ανα-

κατασκευασμένη. Από το αρχικό μονολιθικό ανώφλιο διατηρείται πιθανώς ένας μεγάλος λίθος στην προέκταση της δεξιάς παραστάδας, ενώ το κενό έχει πληρωθεί με απλή αργολιθοδομή. Για την ενίσχυση της τοιχοποιίας στο σημείο αφαίρεσης του ανωφλίου τοποθετήθηκε ξυλοδεσιά ορατή τόσο στην όψη όσο και στο εσωτερικό του δυτικού τοίχου.

Πάνω από το αρχικό θύρωμα υπήρχε επιβλητικό σε διαστάσεις πεταλόσχημο υπέρθυρο προσκυνητάρι με διπλό τοξωτό πλαίσιο (Εικ. 1), που ασφαλώς ήταν πλίνθινο, αλλά επιζωγραφίστηκε στους μεταβυζαντινούς χρόνους. Το υπέρθυρο εγγράφεται σε τετράγωνη επιφάνεια από αμιγή πλινθοδομή (Εικ. 15), η οποία εκτείνεται προς τα πάνω σχηματίζοντας τριγωνική απόληξη. Τα σκέλη του τριγώνου οριοθετούνται από οδοντωτές ταινίες και το εσωτερικό του διαμορφώνεται ως κεραμικό κόσμημα, αποτελούμενο από αντίστροφες ομόθετες γωνίες, που καλύπτουν τα διάκενα μεγάλου σταυρού από έγκοπτα πλινθία.

Στη βάση της τριγωνικής επιφάνειας, αναπτύσσεται πλίνθινη αφιερωματική επιγραφή, η οποία δημοσιεύτηκε από τον Α. Πετρονότη⁷⁴, μετά από συνεργασία με αρκετούς ερευνητές, οι οποίοι πρότειναν διαφορετικές ερμηνείες και χρονολογήσεις⁷⁵. Οι προτάσεις ανάγνωσης βασίστηκαν στην παραδοχή ότι η επιγραφή συνίσταται από λέξεις συγκεκριμένες, που δηλώνονται μόνο με τα πρώτα γράμματά τους.

Οι κυριότερες προτάσεις ανάγνωσης έχουν ως εξής:
 ~ Δ(ώ)Ρ(η)σ(ον) Χ(ριστέ) Κ(αί) Μ(ε)ΤΑΝ(οιαν) Σ' 'ΟΦ(ε)Λ(η)Μ(ά)Τ(ων) ΞΦ(εσιν) Δ(ός) (Γ. Βελένης).
 +++ Δ(ώ)Ρ(η)σ(ον) Χ(ριστέ) Κ(ά)Μ(οί) Τ(ῶ) ἌΝ(α)-Ξ(ίω)'ΟΦΛ(η)Μ(ά)Τ(ων) ΞΦ(εσιν) Τ(ῶ) Δο(ύ)Λ(ω)σ(ου) ΊΩ(άννη) (Α. Τσελίκας και Γ. Βελένης)

Ως προς τη χρονολόγηση της επιγραφής οι προτάσεις κάλυψαν όλο το εύρος από την παλαιοχριστιανική περίοδο (ωστόσο αποκλείστηκε λόγω της χρήσης συντημύσεων και μικρογράμμάτων στοιχείων), ως το 17ο αιώνα. Ο μελετητής κατέληξε σε μια πρόταση χρονολόγησης στις αρχές του 11ου αιώνα, συνεκτιμώντας τη μορφή της δυτικής τοιχοποιίας, που θεώρησε σύγχρονη με την ασίδα και απέδωσε στον 11ο-12ο αιώνα⁷⁶, τη μορφολογία

⁷² Το στοιχείο επιστημονικά πρόσφατα [Sythiakakis-Kritsimallis - Voyadjis, «Dormition», ό.π. (υποσημ. 25), 207-208].

⁷³ Τα παραδείγματα είναι πολυάριθμα (Στο ίδιο, σημ. 58 στη σ. 207).

⁷⁴ Πετρονότης, «Βυζαντινή κεραμική επιγραφή», ό.π. (υποσημ. 1), 506-513. Για τη μεταγραφή, βλ. στο ίδιο, 509. Το πλίνθινο κόσμημα της αετωματικής απόληξης ήταν καλυμμένο με επίχρυσμα μέχρι το 1995.

⁷⁵ Στο ίδιο, 508 σημ. 7-9.

⁷⁶ Στο ίδιο, 511. Στην περίπτωση αυτή προτείνει την ταύτιση του Ιωάννη με το μητροπολίτη Λαρίσης Ιωάννη Β', δεύτερο ή τρίτο τέταρτο του 11ου αιώνα [Αβραμέα, ό.π. (υποσημ. 2), 194, αριθ. 24] ή με κάποιον άγνωστο επίσκοπο Δομενίκου.

ορισμένων γραμμμάτων⁷⁷ και την εποχή ίδρυσης της επισκοπής (τελευταίο τέταρτο 10ου ή πρώτο τέταρτο 11ου αιώνα).

Η έντονα προεξέχουσα κρηπίδα του μνημείου απαντά κυρίως στο 12ο αιώνα⁷⁸ και σποραδικά στο 13ο, χαρακτηρίζει όμως περισσότερο την αρχιτεκτονική της νότιας Ελλάδας⁷⁹. Την ίδια περίοδο απαντούν τα θυρώματα με τους ογκώδεις γωνιόλιθους. Λαξευτοί λίθοι στις προσόψεις, που σχηματίζουν σταυρούς με πλίνθινο περιγύρισμα, οδηγούν επίσης στο 12ο και 13ο αιώνα. Όμως η διακοσμητική και όχι δομική διάταξη είναι στοιχείο οψιμότητας, που εμφανίζεται από το 12ο αιώνα και μετά⁸⁰. Παρόμοιοι σταυροί απαντούν στην Αγία Μονή Αρείας⁸¹, στην Κοίμηση του Χώνικα⁸², στον Άγιο Νικόλαο στον Έξαρχο Φθιώτιδας⁸³, τη μονή Αγίας Καμμένων Βούρων⁸⁴ και στον Άγιο Νικόλαο στο Παρόρι⁸⁵, επιβιώνουν όμως στον όψιμο 13ο αιώνα, σε μορφή αρκετά συγγενική, στο θεσσαλικό μνημείο της Πόρτα Παναγιάς⁸⁶.

Τα υπέρθυρα προσκνητάρια συνηθίζονται ιδιαίτερα στην Αττική κατά το 12ο και 13ο αιώνα και πολύ συχνά αποτελούν ολοκληρωμένα αρχιτεκτονικά σύνολα, όπως εδώ⁸⁷. Ο μεγάλος σταυρός με τις έγκοπτες πλίνθους απαντά σε μνημεία τόσο του 12ου όσο και του

13ου αιώνα, και από την άποψη αυτή δεν προσφέρεται για χρονολογικά συμπεράσματα⁸⁸. Όμως η θέση της πλίνθινης διακόσμησης κάτω από την αετωματική απόληξη των στεγών και ο διάκοσμος με ομόθετες γωνίες σε σταυροειδή διάταξη (Εικ. 15) χαρακτηρίζουν μνημεία του όψιμου 13ου αιώνα που συνδέονται με το δεσποτάτο της Ηπείρου⁸⁹. Μεταξύ των παραδειγμάτων συγκαταλέγεται και πάλι το καθολικό της Πόρτα Παναγιάς, που ιδρύθηκε το 1283 από το νόθο γιο του Μιχαήλ Β΄ Σεβαστοκράτορα Ιωάννη Αγγελο Κομνηνό Δούκα⁹⁰. Η σύγκριση της τοιχοποιίας του τελευταίου με τη δυτική όψη του Αγίου Γεωργίου (Εικ. 1) αποκαλύπτει μια στενή κατασκευαστική και πιθανότατα χρονολογική συνάφεια, που εντοπίζεται, πέρα από τη μορφή και τη διάταξη του κεραμοπλαστικού διακόσμου, στην τοιχοποιία (λαξευτοί λίθοι με τμήματα επάλληλων τμημάτων πλίνθων στους κάθετους αρμούς και μεγαλύτερων στους οριζόντιους σε μονή ή διπλή στρώση), στην παρεμβολή λίθινων διακοσμητικών σταυρών με πλίνθινο πλαίσιο και στην ύπαρξη κρηπίδας.

Η οδοντωτή ταινία στα καταέτια του προσκνητάριου (Εικ. 15) μαρτυρεί ότι η αρχική στέγαση στο κεντρικό τμήμα του διευρυμένου νάρθηκα πρέπει να ήταν

⁷⁷ Στο ίδιο, 512. Κατά τον Α. Τσελίκα η μορφολογία ορισμένων γραμμμάτων προσδιορίζει μια χρονολόγηση μεταξύ των αρχών του 9ου και των μέσων του 11ου αιώνα.

⁷⁸ Χ. Μπούρας, «Βυζαντινές άναγεννήσεις και άρχιτεκτονική του 11ου και 12ου αιώνα», ΔΧΑΕ Ε΄ (1966-1969), 262. Ο ίδιος, «Η Παλαιοπαναγιά στη Μανωλάδα», ΕΕΠΣΑΠΘ 4 (1969) 254 σημ. 1-9. Β. Κατσαρός, «Η “κατά την Ελλάδα” βυζαντινή μονή του Προδρόμου, τελευταίος σταθμός της ζωής του Μιχαήλ Χωνιάτη», Βυζαντιανά 1 (1981), 113 σημ. 60-62. Στ. Μαμαλούκος, «Ο ναός του Αγίου Νικολάου του Νέου κοντά στο Παρόρι Βοιωτίας», ΕΕΒΜ 1 (1986) 494, 506.

⁷⁹ Χ. Μπούρας - Α. Μπούρα, *Η έλλαδική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, Αθήνα 2002, 462.

⁸⁰ Στο ίδιο, 387.

⁸¹ Α. Struck, «Vier byzantinische Kirchen der Argolis», AM 34 (1909), πίν. XI.4.

⁸² Στο ίδιο, 226-227, πίν. VII.2, IX.4. Μπούρας - Μπούρα, ό.π. (υποσημ. 79), 325, εικ. 382.

⁸³ Σ. Βογιατζής - Β. Συθιακάκη, «Ο βυζαντινός ναός του Αγίου Νικολάου στον Έξαρχο Φθιώτιδος», ΔΧΑΕ ΚΘ΄ (2008), 212.

⁸⁴ Π. Λαζαρίδης, «Μεσαιωνικά Φθιώτιδος και Φωκίδος», ΑΔ 17 (1961-1962), Χρονικά, 144, πίν. 177δ. Μπούρας - Μπούρα, ό.π. (υποσημ. 79), 27.

⁸⁵ Μαμαλούκος, «Παρόρι», ό.π. (υποσημ. 78), 493, 509-510.

⁸⁶ Στ. Μαμαλούκος, «Η χρονολόγηση του καθολικού της Πόρτα Παναγιάς», *Η Υπάτη στην εκκλησιαστική ιστορία, την εκκλησιαστική τέχνη και τον ελλαδικό μοναχισμό (Υπάτη 8-10 Μαΐου 2009)*, Πρακτικά, Αθήνα 2011, εικ. 3-4.

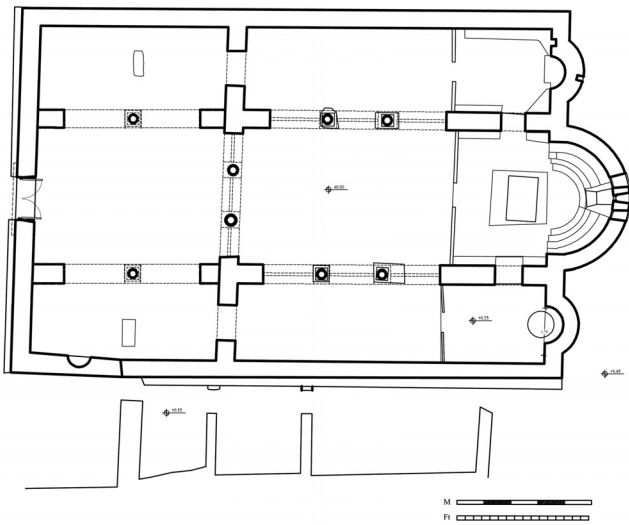
⁸⁷ Όπως στον Άγιο Γεώργιο ή και τον Άγιο Πέτρο στα Καλύβια Κουβαρά (1232). Ν. Coubaraki-Panselinou, *Saint-Pierre de Kalyvia-Kouvara et la chapelle de la Vierge de Merenta*, Θεσσαλονίκη 1976, 43-45. Η συγγραφέας ορθά θεωρεί ότι ουσιαστικά πρόκειται για μια πιο οικονομική λύση ενός προστώου.

⁸⁸ Μπούρας - Μπούρα, ό.π. (υποσημ. 79), 469.

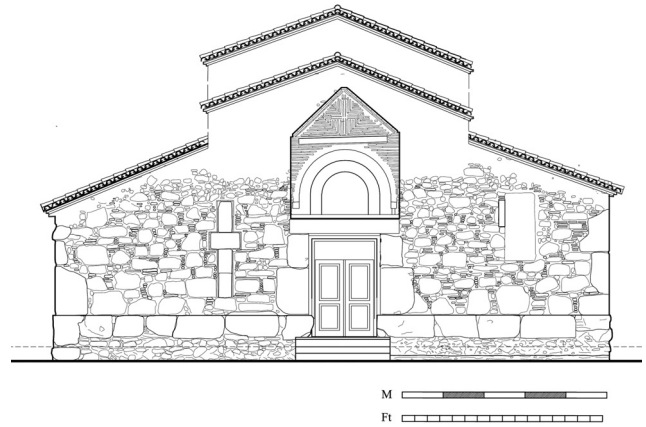
⁸⁹ Γ. Μ. Βελένης, *Ερμημεία του εξωτερικού διακόσμου στη βυζαντινή αρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη 1984 (διδακτορική διατριβή), 258-259: Οι επάλληλες πλίνθινες ορθές γωνίες, που καταξιώθηκαν ως τοιχοδομική λύση για μεγάλες τριγωνικές επιφάνειες και συνδυάστηκαν σε περιορισμένη κλίμακα με το αυστηρό πλινθοπερίκλειστο σύστημα στη Νότια Ελλάδα κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο, γενικεύτηκαν στα μνημεία του Δεσποτάτου της Ηπείρου. Μπορούμε να πούμε μάλιστα ότι αποτέλεσαν ένα από τα πιο εκφραστικά μέσα της βυζαντινής αρχιτεκτονικής στη Δυτική Ελλάδα και το βορειοδυτικό μακεδονικό χώρο, τις περιοχές δηλαδή που έλεγχαν οι δεσπότες της Ηπείρου κατά διάρκεια της Φραγκοκρατίας και στην πολυτάραχη περίοδο του δεύτερου μισού του 13ου αιώνα (Παναγία Μπρωώνη, Κάτω Παναγιά, Παρηγορίτισσα Άρτας, Περιβλεπτος Αχρίδας, Άγιος Δημήτριος Βελεσών κ.ά. Επίσης, Αγία Θεοδώρα Άρτας, ανάμεσα στα τεταρτοκυκλικά ανηδόμενα και τα κεκλιμένα γείσα, Παντάνασσα Φιλιπιάδας). Βλ. επίσης, Π. Βοκοτόπουλος, *Η Μονή του Αγίου Δημητρίου στο Φανάρι. Συμβολή στη μελέτη της άρχιτεκτονικής του Δεσποτάτου της Ηπείρου*, Αθήνα 2012, 32, 79-80.

⁹⁰ Α. Όρλάνδος, «Η Πόρτα Παναγιά της Θεσσαλίας», *ΑΒΜΕ Α΄* (1935), 6.

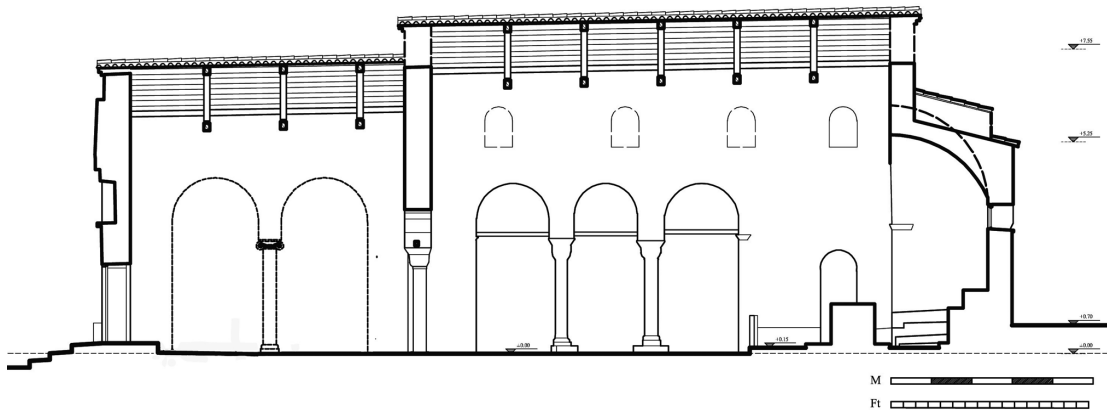

Εικ. 29. Δομένικο Ελλασσώνας, ναός Αγίου Γεωργίου. Κάτοψη του ναού μετά την επέκταση του 13ου αιώνα (πρόταση).

Εικ. 30. Δομένικο Ελλασσώνας, ναός Αγίου Γεωργίου. Δυτική όψη μετά την επέκταση του 13ου αιώνα (πρόταση).

Εικ. 31. Δομένικο Ελλασσώνας, ναός Αγίου Γεωργίου. Τομή του ναού μετά την επέκταση του 13ου αιώνα (πρόταση).

δίρριχτη στον άξονα Α.-Δ. (Εικ. 30). Αυτό σημαίνει ότι η μονόριχτη στέγη του αρχικού νάρθηκα καθαιρέθηκε κατά τη διεύρυνσή του και αντικαταστάθηκε από άλλη, τριμερή, που στο κεντρικό τμήμα της έφερε στέγαση στον άξονα του φωταγωγού, αλλά σε χαμηλότερη στάθμη. Η στήριξη των στεγών πρέπει να γινόταν με τόξα που φέρονταν από κίονες (Εικ. 29, 31)⁹¹ με ιωνικά κιονόκρανα, τα οποία αργότερα αντικαταστάθηκαν με τα

κακότεχνα που διασώθηκαν. Ο τρόπος στήριξης της στέγης άλλαξε κατά την ανακατασκευή της στις αρχές του 17ου αιώνα, ωστόσο ένα από τα βάθρα των υποστυλωμάτων διατηρείται ακόμη στη θέση του.

Φαίνεται λοιπόν ότι στον όψιμο 13ο αιώνα, περίοδο κατά την οποία η Θεσσαλία είχε υπαχθεί στο δεσποτάτο της Ηπείρου, στον επισκοπικό ναό του Δομενίκου διαμορφώθηκε ένας διευρυμένος κιονοστήρικτος νάρθηκας σε μορφή λιτής, με καθαίρεση του δυτικού τοίχου του αρχικού νάρθηκα και επέκτασή του προς τα δυτικά. Η διαμόρφωση λιτής αποτελεί ένδειξη ότι ο επισκοπικός ναός μετατράπηκε σε καθολικό μονής, όπως άλλωστε τεκμηριώνεται από τις ταφές μοναχών που εντοπίστηκαν στο νάρθηκα, αλλά και το περιεχόμενο των αφιερωματικών

⁹¹ Έτσι μπορεί να προστεθεί στο σχετικό κατάλογο, βλ. Σ. Βογιατζής, «Κιονοστήρικτοι νάρθηκες-λιτές στη μοναστηριακή αρχιτεκτονική», ΔΧΑΕ ΛΓ' (2012), 37-53.

επιγραφών των αρχών του 17ου αιώνα. Η αλλαγή της χρήσης συνδέεται πιθανότατα με αλλαγή έδρας της επισκοπής, η οποία κατέληξε στην Ελασσώνα.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, η χρονολόγηση της πλίνθινης επιγραφής (Εικ. 15) πρέπει να μετακινηθεί στο δεύτερο μισό του 13ου αιώνα. Είναι έτσι κάτι παραπάνω από πιθανή η ταύτιση του ονόματος του κτήτορα Ιωάννη, όχι με επίσκοπο, αλλά με τον ίδιο τον Ιωάννη Άγγελο Κομνηνό Δούκα, που υπήρξε σεβαστοκράτορας του αυτόνομου πια κρατιδίου της Θεσσαλίας στο διάστημα από το 1266 ως το 1289⁹² και κτήτορας της μονής των Μεγάλων Πυλών (Πόρτα Παναγιά). Στην περίπτωση μάλιστα αυτή, το μικρογράμματο «σ» πριν από το όνομα Ιωάννης θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως συντόμηση της λέξης «σεβαστοκράτορι», αντί της κτητικής αντωνυμίας «σου».

Ο ναός επισκευάστηκε εκτενώς πριν από την τοιχογράφηση της περιόδου 1611-1615. Το υπέρθυρο της δυτικής εισόδου (Εικ. 1), που είχε πιθανώς ρηγματωθεί χωρίς να καταρρεύσει, αντικαταστάθηκε με ξυλοδεσιά και απλή αργολιθοδομή. Η ανεξάρτητη στέγη της λιτής και οι στέγες των πλευρικών κλιτών καθαιρέθηκαν και η δίριχτη στέγη του φωταγωγού επεκτάθηκε προς τα βόρεια, νότια και δυτικά, προκειμένου να καλύψει τα πλευρικά κλίτη και το διευρυμένο νάρθηκα, οι τοίχοι του οποίου ανυψώθηκαν (Εικ. 4-9). Τα τόξα που στήριζαν τη λιτή καταργήθηκαν και τα στηρίγματα της στέγης της κατασκευάστηκαν ξύλινα (Εικ. 3). Οι τοιχογραφίες των αρχών του 17ου αιώνα ακολούθησαν την πορεία της νέας ενιαίας στέγης, επικαλύπτοντας τα παράθυρα του φωταγωγού (Εικ. 14). Οι ανακατασκευές ίσως σχετίζονται με το σεισμό που έπληξε τη Θεσσαλία το 1544⁹³. Οι κατασκευαστικές αδυναμίες του κτηρίου και κυρίως η επισφαλής θεμελίωση των μακρών τοίχων πάνω στα ερείπια του προγενέστερου ρωμαϊκού κτίσματος, σε συνδυασμό με τη θεμελίωση των δυτικών τοίχων τόσο του αρχικού όσο και του διευρυμένου νάρθηκα απευθείας στο χώμα, είχαν πιθανότατα ως αποτέλεσμα να πληγεί εντονότερα το δυτικό τμήμα του μνημείου.

Η εκτεταμένη και καλής ποιότητας τοιχογράφηση που δέχτηκε ο ναός στις αρχές του 17ου αιώνα μαρτυρεί μια νέα άνθηση του μοναστικού βίου. Στο χώρο του νάρθηκα, που χρησιμοποιήθηκε για ταφές, η παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας κατέλαβε εξολοκλήρου το δυτικό τοίχο,

ενώ οι υπόλοιποι τοίχοι δεν φαίνεται να δέχτηκαν διάκοσμο. Λίγο αργότερα, ίσως το 18ο αιώνα, ο ναός επλήγη εκ νέου από σεισμό, που προκάλεσε την κατάρρευση και πλήρη ανοικοδόμηση της βόρειας πλευράς και μεγάλου τμήματος της αψίδας της προθέσεως, με απλή αργολιθοδομή και οριζόντιες εμφανείς ξυλοδεσιές (Εικ. 11, 17). Την εποχή αυτή η μονή πρέπει να είχε εγκαταλειφθεί και ο ναός θα λειτουργούσε περιστασιακά, όπως και σήμερα, καθώς ο κατεστραμμένος τοιχογραφικός διάκοσμος της βόρειας πλευράς δεν αντικαταστάθηκε.

Συνοψίζοντας, στο ναό του Αγίου Γεωργίου στο Δομένικο διαπιστώνονται οι εξής οικοδομικές φάσεις:

Α. Τέλη 10ου ή αρχές 11ου αιώνα (Εικ. 24-28): Ανέγερση τρίκλιτης ξυλόστεγης βασιλικής, με φωταγωγό και στενό νάρθηκα καλυμμένο με μονόριχτη στέγη, στα ερείπια αρχαίου δρομικού κτηρίου, και εγκατάσταση σε αυτήν της επισκοπικής έδρας του Δομενίκου.

Β. Όψιμος 13ος αιώνας (Εικ. 29-31): Μετατροπή του επισκοπικού ναού σε καθολικό μονής, πιθανότατα από το σεβαστοκράτορα Ιωάννη (1266-1289), με την καθάριση του δυτικού τοίχου του αρχικού στενού νάρθηκα και μετατροπή του σε μοναστηριακή κιονοστήρικτη λιτή.

Γ. 16ος-αρχές 17ου αιώνα (Εικ. 1, 3-5, 8-9): Μετατροπή του ναού σε ξυλόστεγη βασιλική με ενιαία δίριχτη στέγη, πιθανώς μετά το σεισμό του 1544. Τοιχογράφηση του κυρίως ναού το 1611 και του ανατολικού τοίχου του νάρθηκα το 1615.

Δ. 18ος αιώνας. Καθάριση και ανακατασκευή του βόρειου τοίχου, πιθανώς μετά από σεισμό.

Ε. 20ός αιώνας. Προσθήκη εξωνάρθηκα από τσιμεντόπλινθους, ο οποίος καθαιρέθηκε το 1995 κατά τις αναστηλωτικές εργασίες.

Μετά την Παναγία της Καλαμπάκας, η χρονολόγηση ενός ακόμη ναού της Θεσσαλίας στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο ρίχνει περισσότερο φως στην ιστορία της αρχιτεκτονικής κατά τη σχετικά άγνωστη αυτή περίοδο.

Διδάκτωρ Αρχιτέκτων ΕΜΠ
sotvog@gmail.com

13η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων
vsithiakaki@culture.gr / vsythiakaki@yahoo.gr

⁹² Χ. Γ. Ντάμπλιας, *Η ιστορία της Θεσσαλίας το 13ο αι. μ.Χ.*, Θεσσαλονίκη 2002, 63-95.

⁹³ Ο σεισμός προκάλεσε την κατάρρευση της στέγης στο ναό της Κοιμήσεως στην Καλαμπάκα και πιθανότατα οδήγησε στην ανοικοδόμηση του καθολικού της μονής Δουσίου (Σ. Βογιατζής, *Συμβολή στην ιστορία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της Κεντρικής Ελλάδος κατά τον 16ο αιώνα. Οι μονές Αγίου Βησσαρίου*

νος (Δούσιου) και του Οσίου Νικάνορος (Ζάβορδα), Αθήνα 2000, 78 και Sythiakakis-Kritsimallis - Voyadjis, «Dormition», ό.π. (υποσημ. 25), 225 σημ. 180.

Προέλευση εικόνων

Εικ. 1-31: Σ. Βογιατζής - Β. Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη.

THE CHURCH OF HAGIOS GEORGIOS IN DOMENIKON, ELASSON

Domenikon is a small village of Thessaly, near the old national road which connects Tyrnavos with the city of Elasson. The church of Hagios Georgios, located on a hill, at a small distance to the northeast of the village, is today a three-aisled basilica with a broad narthex, of overall dimensions 20.60×13.50 m., not including the three semi-circular apses to the east, covered by a uniform timber roof. The main apse is of a considerably larger diameter and it is provided with a *synthronon*. The inner surfaces of the walls are almost fully covered by wall paintings dated by inscriptions to the years 1611 and 1615. Despite previous mentions by scholars, the monument was relatively unknown, given that plaster covered its faces until 1995. New evidence after restoration works and new excavation findings have revealed that the church had successive construction phases.

The Christian church was built over the ruins of a Late-Roman sanctuary, probably to serve as the bishopric seat of Domenikon and Elasson. No evidence of an Early Christian building really exists. The original Christian building, which dates probably from the end of the 10th or beginning of the 11th century AD, was a three-aisled basilica with a clerestory and a narrower narthex to the west. In all probability the main apse followed originally the form of a *diplotholion*. It had a triple arched window with even openings, inscribed within a larger brick arch, partially blocked up during the painted decoration of 1611. The aisles were separated by walls pierced by triple arcades. The shafts of the columns are made of Proconnesian marble and the capitals, covered today by wall paintings, belong to the impost type. The nave communicated with the narthex through a *tribelon*. Its column shafts are made of verde antico (marble of Hassanbali) and its capitals are similar to those of the arcades. A join on the south wall defines the end of the original narthex, which was initially covered with a penthouse timber roof and had a low quality mosaic floor covered later with a stone pavement. All the architectural sculptures are still in their original place. The rubble masonry of the original phase consists of half dressed stones with sparse use of

bricks, without any decorative intention. According to its Episcopal character, the building was equipped with a marble furnishing, a templon, a ciborium and an ambo.

Towards the end of the 13th century AD, the narthex was expanded to the west in order to become a *lite*, since the church was converted to a monastery katholikon, as one can judge by the graves containing relics of monks, which were discovered beneath the pavement of the narthex. A gabled timber roof probably covered the central part of the *lite*, while penthouse roofs covered the sides. The masonry of the western façade, which presents close similarities to the church of Porta Panagia in Pyle Trikala, and the arched iconostasis over the main entrance, which ends up in a pediment with a cross-form brick decoration, attest the influence of the Despotaton of Epirus and imply a connection between the church's donor Johannes, known by the brick inscription over the entrance, and the *Sebastokrator* of Thessaly Johannes Angelos Komnenos Doukas (1266-1289), donor of the katholikon of Porta Panagia.

The church suffered significant damage, probably from the earthquake of 1544. The timber roof of the *lite* collapsed, the western wall was built up at a higher level and a uniform gabled timber roof, like the actual one, covered the whole church. The inner walls received an extant painted decoration in 1611 and 1615, according to the existent dedicatory inscriptions. Probably during the 18th century the church was damaged again. The northern wall collapsed, along with the northern part of the diakonikon, and was reconstructed.

Together with the church of the Dormition in Kalam-paka, the dating of another Thessalian church to the very beginning of the Middle-Byzantine period sheds more light on this barely known period in the History of Architecture.

Architect PhD NTUA
sotvog@gmail.com

13th Ephorate of Byzantine Antiquities
vsythiakaki@culture.gr / vsythiakaki@yahoo.gr